

ISSN 0354-1991

HUMANITAS

**Stručni časopis studenata
Univerziteta u Nišu
Sveska za društvene nauke
3-4 /2022**

HUMANITAS

Stručni časopis studenata Univerziteta

Svesna za društvene nauke

Broj 3-4

Godina LIII

ISSN 0354-1991

Časopis izlazi dva puta godišnje

Prvi broj „Naučnog podmlatka” izašao je 1969. godine. Do 1970. godine časopis izlazi kao jedinstvena sveska, a od 1971. godine izlazi u tri sveske: za društvene nauke (Humanitas), za prirodno matematičke i tehničke nauke i medinske (Verba medica). Publikacije su izlazile do 1991. godine u izdanju Stručnog udruženja studenata Univerziteta u Nišu, a od 1992. godine izdavač je Studentski kulturni centar Niš.

Osnivač: Univerzitet u Nišu

Izdavač: Studentski kulturni centar Niš

Za izdavača: Aleksandar Blagojević

Glavni i odgovorni urednik sveske: prof. dr Dušan Ranđelović

Zamenik glavnog urednika: doc. dr Sara Mitić

Članovi redakcije: prof. dr Aleksandar Đorđević, prof. dr Marija Ignjatović, prof. dr Darko Dimovski, prof. dr Novak Krstić, prof. dr Uroš Zdravković, prof. dr Dušan Ranđelović, prof. dr Predrag Jelenković.

Članovi redakcije iz inostranstva: prof. dr Željko Bartulović, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, Republika Hrvatska, prof. dr Angel Ristov Univerzitet “Sv. Kiril i Metodij” Skopje, Republika Severna Makedonija.

Sekretari redakcije: Katarina Milošević, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Darinka Ilić, Psihološko savetovalište za studente pri Studentskom kulturnom centru Niš.

Dizajn korica: Milana Stamenković

Štampa: Medivest KT

Tiraž: 100 primeraka

SADRŽAJ

Reč urednika.....	5
Natalija Todorović	
SRETENJSKI USTAV.....	7
Marija Vasić	
CENZURA I SLOBODA ŠTAMPE U EVROPI XIX VEKA SA POSEBNIM FOKUSOM NA KNEŽEVINU I KRALJEVINU SRBIJU.....	29
Jovan Božović	
NIKOLA PAŠIĆ I RADIKALNA STRANKA - IZMEĐU OPOZICIJE, VLASTI I KORUPCIJE.....	53
Stefan Stojanović	
FENOMENOLOŠKA I ETIOLOŠKA OBELEŽJA KOMPJUTERSKOG KRIMINALITETA.....	79
Aleksandra Jovanović	
RASKID UGOVORA O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU ZBOG NEISPUNJENJA UGOVORNIH OBAVEZA.....	101
Ana Zdravković	
ZLOUPOTREBA DOMINANTNOG POLOŽAJA KAO OBLIK POVREDE KONKURENCIJE U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE.....	125
UPUTSTVO ZA AUTORE.....	143

REČ UREDNIKA

Časopis Humanitas - Sveska za društvene nauke osnovan je na Univerzitetu u Nišu, a izdavač je Studentki kulturni centar Niš. Časopis objavljuje dostignuća u humanističkim i društvenim naukama. Bavi se najrazličitijim temama iz oblasti prava i ekonomije. Kada je reč o pravnim naukama, Časopis objavljuje naučne članke iz različitih pravnih oblasti: pravnoistorijska, pravnoteorijska, javnopravna, krivičnopravna, građanskopravna, trgovinskopravna, pravnoekonomska i međunarodnopravna naučna oblast. Sa namerom da donese iskorak u ovoj oblasti, Časopis izlazi po modelu otvorenog pristupa koji je dostupan besplatno za pristup objavljenim člancima. Ovaj Časopis okuplja prvenstveno istraživače iz akademske zajednice, ali i praktičare kako bi se na što kvalitetniji način razmatrale teme značajne za društvenu zajednicu. Svi autori su dobrodošli da doprinesu ovom Časopisu, podnošenjem članaka za razvoj humanističke i društvene svesti među ljudima. U Časopisu se objavljuju naučni i stručni radovi koji dobijaju pozitivnu recenziju dva nezavisna recenzenta, a kvalitet naučnih radova kontroliše i redakcija časopisa sastavljena od renomiranih profesora sa domaćih i inostranih univerziteta.

UDK: 342.4(497.11)''1835''

UDK: 323.22(497.11)''18''

Predato: 13.04.2022.

Prihvaćeno: 15.9.2022.

Pregledni naučni članak

Natalija Todorović¹
student doktorskih akademskih studija
Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

SRETENJSKI USTAV

Apstrakt

Prvi ustavni akt Srbije je donet na praznik Sretenje 1835. godine, dok je naša država još uvek imala status vazalne zemlje. Bio je napisan u evropskom, liberalnom i demokratskom duhu, i kao takav, predstavljao je trn u oku velikih sila, te je pod pritiskom Rusije, Turske i Austrije, morao biti ukinut i sasečen u korenu, pre svoje praktične primene. Iz tog razloga je ostao upamćen u ustavnoj istoriji Srbije više kao ustavni nacrt i predstavlja nezaobilaznu tezu svakog razmatranja, upravo zbog svog neverovatno liberalnog karaktera koji ga je oslikavao i zbog kojeg su postavljeni dalji ustavni standardi za našu zemlju i njeno stanovništvo.

Ključne reči: Sretenjski ustav, knez Miloš, Dimitrije Davidović, Kneževina Srbija, ustavno uređenje.

¹ natalija.n.bogdanovic@gmail.com

Uvodna razmatranja

Na praznik Sretenje, 2. februara 1835. godine, donet je prvi Ustav Kneževine Srbije, poznatiji pod nazivom Sretenjski ustav. Donet je za vreme prve vladavine kneza Miloša, i predstavlja jedan od prvih demokratskih ustava u Evropi, koji je ostao upamćen u ustavnoj istoriji Srbije više kao ustavni nacrt. Razlog tome je što je on bio veoma kratkog veka, naime pod pritiskom stranih sila, iznenada je morao da bude ukinut, nakon svega 55 dana od njegovog donošenja, te nije ni imao priliku da zaživi u praksi.

Međutim i dan danas, kada govorimo o Ustavnoj istoriji Srbije, ovaj Ustav ostaje nezaobilazna teza svakog razmatranja, upravo zbog svog neverovatno liberalnog karaktera koji ga je oslikavao i zbog kojeg su postavljeni dalji ustavni standardi za našu zemlju i njeno stanovništvo. Ustav je sadržao revolucionarne ideje regulisanja unutrašnjih odnosa u državi, kao i podelu vlasti na tri funkcije, kakvu i danas poznajemo, tj. na: zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Da bi bolje razumeli nastanak ovakve ustavne ideje u našoj zemlji, kroz ovaj rad će se razmatrati društvene i političke prilike koje su dovele do stvaranja ovog ustavnog teksta, a i biće izvršena analiza istog, kroz širok spektar ustavnih ideja koje su njime želele da se postignu. Naravno, pored svega toga, nekako postaje neizostavno da se razmotre i razlozi ukidanja i suzbijanja ovih ustavnih vizija, i to još u korenu, pre bilo kakve praktične primene.

Glavni motiv koji želi da se postigne ovim radom je da se, uz sagledavanje uticaja društvenih, političkih i državnopravnih prilika koje su tada vladale u Kneževini Srbiji, shvati povod donošenja ovakvog Ustava, kao i da se uvide ideje koje su njime želele da se postignu i zašto one, kao takve, nisu uspele da zažive.

Stvaranje Sretenjskog ustava

Ustav Knjažestva Srbije iz 1835. godine je prvi ustav Kneževine, a poznatiji je pod imenom Sretenjski ustav jer je donet na Sretenje 2. februara 1835. godine (po novom kalendaru 14. februar). Donet je na Velikoj narodnoj skupštini u Kragujevcu i predstavlja jedan od najmodernijih i najliberalnijih ustava svog perioda. Srbija je tada dobila ne samo poprilično neobičan ustav demokratskog karaktera za to doba, nego je oformila svoj najviši pravni akt i pre velikih sila kao što su Turska, Rusija i Austrija. U to vreme, u Evropi, ustav su imale još i Švedska, Norveška, Španija, Portugalija, Holandija, Belgija, kao i niz nemačkih državica. Na našu veliku žalost, ovaj Ustav je, usled pritisaka stranih zemalja, upravo zbog svog liberalnog karaktera koji je smetao zemljama uređenim kao apsolutističke monarhije, morao da bude kratkog veka, te je prvo bio privremeno suspendovan, a zatim i konačno ukinut za svega 55 dana od njegovog donošenja, tako da Ustav nije ni doživeo da bude primenjen u praksi. Međutim, za svega tri godine nakon ukidanja, Kneževina Srbija dobija nov Ustav, koji je u narodu poznat pod nazivom „Turski ustav“ jer je bio oktroisan u Carigradu, ali je bio znatno nižeg ranga od Sretenjskog, što je i glavni razlog zašto nam je bio „odobren“ od strane velikih sila. Dokaz da Sretenjski ustav nije zaboravljen u narodu je svakako taj da se i dan danas u našoj zemlji slavi datum njegovog donošenja kao nacionalni praznik.

Prilike koje su doprinele stvaranju ovakvog ustavnog akta su bile mnogobrojne i zavisile su kako od nacionalnih elemenata tadašnjeg stanja u zemlji, tako i od međunarodnih komponenata.

Političke prilike u zemlji koje su prethodile donošenju Ustava

Do realizacije stvaranja bilo kakvog zakonskog akta, a pogotovo najvišeg pravnog akta svake države, prethode mnogobrojne društvene i

političke okolnosti koje vladaju u zemlji, kako na njenom nacionalnom, tako i na međunarodnom planu. Sretenjski ustav je nastao tokom prve vladavine kneza Miloš, iskusnog, a čak i surovog vladara, koji je zemlju držao u svojim rukama sa namerom da njom vlada apsolutistički. Mada mnoge literature navode da je knezu takvog karaktera i stila vladavine, ovaj ustavni akt bio nametnut protiv njegove volje, postoje mnogi autori koji ovu tezu preispituju, budući da je gotovo nemoguće da sadržaj Ustava ne prođe kroz ruke vladara pre nego što se obelodani. Postavljaju se neizbežna pitanja, kao ta da li je knez ovakvog kalibra zaista mogao da ispusti iz ruke nadgledanje donošenja Ustava, i da li je njegov tvorac, Dimitrije Davidović, zaista mogao da izigra poverenje koje mu je poverio knez Miloš, ili je knez zajedno sa Davidovićem učestvovao u formiranju sadržaja ovog najvišeg pravnog akta.

Kao što je već pomenuto, donošenju Ustava su prethodile i neke međunarodne situacije, koje su dovele do toga da se omogući jednoj još uvek vazalnoj zemlji da sama uredi svoju unutrašnju upravu. Srbija je na osnovu hatišerifa iz 1830. godine dobila pravo da samostalno uredi unutrašnju upravu, što je sa sobom povuklo potrebu da donese svoj samostalni Ustav, kao i svoje samostalne zakone. Ovim hatišerifom je bilo knezu Milošu priznato naslednost kneževskog dostojanstva, što je podrazumevalo da se Turci više neće pitati za imenovanje vladara Srbije. Naravno, oni nisu rado doneli akt kojim su regulisali našu unutrašnju upravu na ovaj način, već je hatišerif nastao nakon što je Turska pretrpela vojne neuspehe sa Rusijom, posle sklapanja Jedrenskog mira 1829. godine, nakon čega Porta više nije mogla da odlaže i formalno regulisanje statusa Srbije. Bila je primorana da donese akt kojim će se ozvaničiti samouprava Miloševe Srbije. Hatišerifi iz 1830. i 1833. godine su oba prethodila donošenju Ustava, koji su i predviđali da Srbija treba sama da uredi svoju unutrašnju upravu.

Kada je sadržaj Ustava bio konačno gotov i obelodanjen na Velikoj narodnoj skupštini u Kragujevcu, njegov sadržaj nije mnogo

obradovao strane sile, te su Rusija, Turska i Austrija, koje su imale svoje interese u Srbiji ali sa suprostavljenim shvatanjima, našle da budu složne u jednoj stvari, a to je u osudi Sretenjskog ustava. Međutim, takve negativne reakcije nisu bile neočekivane, budući da za zemlje koju su apsolutističke monarhije, koje pritom ni same nemaju svoje ustave, čak i pojmovi poput narodne skupštine mogu da stvore strah imajući u vidu da ih podsećaju na francusku revoluciju. Drugo, ako je jedna mala i još uvek vazalna zemlja mogla da stvori ovakav liberalan ustav za svoje građane, šta bi sprečilo njihovo stanovništvo da očekuje i zatraži to isto. Ovakav strah i poređenje sa francuskom revolucijom je moglo da se uoči i po tome što je ruski diplomatski predstavnik u Carigradu izjavio za srpski Ustav da je to „francuski rasad u turskoj šumi.“ Ove sile su uspele zajedno da suspenduju Sretenjski ustav pozivajući se na formalnopravne elemente, odnosno na to kako zemlja sa vazalnim statusom nema pravo da samostalno donese najviši pravni akt. Knez Miloš je branio sadržaj Ustava, koji mu svakako nije odgovarao za njegovu ličnu vladavinu, ali nesumnjivo nije želeo dalje uplitanje bilo koje strane zemlje u unutrašnje uređenje Srbije. Međutim, kako nije uspeo da odbrani Ustav, morao je da ga suspenduje već nakon dve nedelje od njegovog donošenja, a potom i da ga trajno ukine za nepune četiri nedelje kasnije. Usled tako burnih reakcija i ubrzanih spletom događaja, Ustav nikada nije ni doživeo da bude primenjen u praksi.

Jedno od pitanja koje se nameće u svemu tome je i to da li je knez zaista bio protiv Ustava, kojeg je i branio i za koji je nemoguće da nije učestvovao, ili da mu bar sadržaj Ustava nije prošao kroz ruke pre skupštine u Kragujevcu, posmatrajući činjenicu da je knez i imao bekstvo iz afere Ustava preko Dimitrija Davidovića. Knez je, uz podršku Rusije, okrivio Davidovića za Ustav ovakvog sadržaja, te se on izvukao i ostao na čelu države, a Davidović je ispaštao na taj način da je do kraja godine bio smenjen sa svih državnih funkcija, tako što je poslat u prevremenu penziju. Imajući u vidu karakter kneza Miloša,

posmatrajući ga kao pametnog i iskusnog vladara, prosto je nemoguće bilo da nije predvideo ovakve reakcije stranih sila, pa i da nije imao pripremljenu zaštitu od njih kada do reakcija dođe, pa je ovakvo pitanje potpuno opravdano i na svom mestu. Šta ako je knez želeo da umiri mase i česte bune protiv njega time što će doneti Ustav neočekivano liberalnog karaktera, čime bi se pokazao kao moderan i razuman vladar, a da pri tome nije imao nameru da po njemu vlada i očekivao da će imati izgovor i za njegovo ukidanje? Šta ako se ogradio od Ustava postavljanjem Davidovića za autora, i uspeo u tome da ostvari svoja dva cilja: da donese demokratski Ustav i da ga ukine, a pri tome se ogradio i u donošenju Ustava i u ukidanju istog?

Miletinova buna

Stvaranje Sretenjskog ustava je bilo u periodu poslednjih godina Miloševe prve vladavine, kada su bili veoma uzburkani politički i društveni odnosi u zemlji.

Nezadovoljstvo Miloševom vladavinom je počelo da se iskazuje već tokom prvog perioda vladavine, kada su se javile mnogobrojne bune, kao što su: 1817. godine buna Sime Markovića i Pavla Cukića u šest nahija, 1821. godine buna Marka Todorovića Abdule i Stevana Dobrnjca u Požarevačkoj nahiji, 1825. Miloja Petrovića Đaka u Smederevskoj i drugim nahijama, 1826. Đorđa Čarapića u Beogradskoj nahiji. Bune su bile kako starešinske tako i narodne, jer su nezadovoljne starešine predvodile nezadovoljan narod. Pored toga što je Hatišerif iz 1830. godine predviđao postojanje državnog organa u vidu saveta narodnih starešina, koji bi delio vlast sa knezom i samim tim ga ograničavala, Miloš nije pokazivao nameru u tome da će oformiti jedan takav savet. Prvi čovek koji je pomenuo da je Srbiji potreban ustav, je bio Jovan Simić Bobovac, koji je za takvu svoju smelost platio glavom 1832. godine. Međutim, nezadovoljstvo u narodu se nastavilo, i knez je malo

po malo bio primoran da reguliše pitanje unutrašnjeg uređenja zemlje. Tako je između 1830. i 1835. godine nastalo nekoliko ustavnih nacrti, koji bi, između ostalog, regulisalo i pitanje organizovanje državne vlasti. Pod izgovorom da nije još postojao adekvatan ustavni nacrt, knez Miloš je odugovlačio donošenje ustava.

Događaj koji ga je napokon naterao na taj sledeći korak, tj. održavanja Narodne skupštine i donošenje ustava, u literaturi se navodi da je bila Miletina buna, koja se dogodila neposredno pre stvaranja ovog ustavnog akta, u januaru 1835. godine. Ime je dobila po Karađorđevom barjaktaru Mileti Radojkoviću koji je sa nekoliko uglednih ljudi, digao bunu protiv kneza uputivši se za Kragujevac. Toma Vučić je pristao da ih pusti u grad, pod uslovom da ne prilaze kneževom konaku. Zahvaljujući tome, buna nije imala krvav ishod, nego je više ispala kao ozbiljna demonstracija. Među istaknutim starešinama koji su pokrenuli bunu u narodu, pored Milete Radojkovića, našli su se i Stojan Simić i Avram Petronijević. U zahtevu bune, koje su sastavile starešine sa narodom, našle su se:

1. Da se ustanovi savet narodni i utvrde uzajamni odnosi između kneza, saveta i naroda;
2. Da se obezbedi život i imanje svih građana u Srbiji;
3. Da se obezbedi porez u opštoj novčanoj sumi u iznosu koji neće narod suviše opteretiti.

Mnoge istorijske knjige tumače ovaj događaj kao okidač za stvaranje Sretenjskog ustava, ističući da su pobunjenici uplašili kneza i naveli ga da što pre dovede do stvaranja ustavnog akta, takvog sadržaja da će ih zadovoljiti i umiriti. Knez je zaista neposredno nakon ovog događaja sazvao Narodnu skupštinu na Sretenje 14. februara 1835. godine (po starom kalendaru 2. februara 1835.), na kojem je Srbija dobila svoj dugoočekivani Ustav.

Velika narodna skupština u Kragujevcu

Kao što je već rečeno, na osnovu hatišerifa iz 1830. godine, Srbija dobija pravo na vlastitu unutrašnju upravu, te se javila potreba da se donese adekvatni ustav i propišu zakoni u skladu sa njim. Knez Miloš se za to pripremao još ranije, budući da je osetio da se u narodu, a pogotovo među starešinama, javlja sve veća težnja da se njegova vlast ograniči. Ovako, uz „njegov“ Ustav, mogao je da utiče na to u kolikoj meri i na koji način će do ograničenja doći.

Pripremljeni novi Ustav je trebalo obelodaniti, što je učinjeno za Sretenje, 2. februara 1835. u Kragujevcu, na Velikoj narodnoj skupštini, kojoj je prisustvovalo oko 4000 ljudi. Na njoj su bili, naravno, narodne starešine, ali i mnogobrojni kmetovi, činovnici, kao i od naroda izabrani poslanici.

Zasedanje skupštine je trajalo tri dana i to na kneževoj livadi. Prvog dana je održana beseda, pri čemu istoričari nisu sigurni ko je održao besedu, da li je knez Miloš ili Davidović, ali njome su izložene tri najznačajnije tačke:

1. Razlog sazivanja Narodne skupštine – odnosno donošenje srpskog ustava;
2. Uspostavljanje Državnog saveta u sklopu koga će biti šest ministara (popečitelja), kao najviši organi vlasti pored kneza;
3. propisivanje i „pregledanje“ knjige građanskih i krivičnih zakona.

Održavanje skupštine je proteklo svečano, pri čemu je ona zasedala tri dana. Prvog dana je bila održana kneževa beseda. Drugog dana, nakon što je knez objasnio sistem nove uprave koja će se zvesti u državi, pročitana je tekst novog Ustava i ukaz o osnivanju Državnog saveta. Skupština je predlog Ustava prihvatila jednoglasno, javnim glasanjem i bez ikakvog daljeg pretresa. Na Ustav su dalje knez i poslanici položili zakletvu, ispod nove zastave (propisane novim Ustavom) sa grbom Srbije. Trećeg dana, skupština je predala knezu

poklone, tzv. „Predaja darova“ kao što su sablja, brilijantska čaša i pisma, kao simbol narodnog veselja, blagoslova i zdravice za novi Ustav i za pozitivno okončenje poslova sa Portom. Kraj skupštine je proglašen kneževom besedom, odnosno na isti način na koje je njeno zasedanje i bilo započeto.

Tako da je Ustav bio oktorisan od strane kneza Miloša. Sretenjski ustav je prvi ustav naše vazalne zemlje, u kome se predviđala i Narodna skupština i na osnovu koga je ustanovljeno ministarstvo. Ustav je predviđao da se Narodna skupština sastoji iz sto „najodabraniji, najrazumniji, najpošteniji i povjerenije narodno u najvećem stepenu zaslužujući deputata iz sviju Okružija i svega Knjažestva Srbije.“

Nakon što je Ustav bio pročitao od početka do kraja, od poglavlja do poglavlja, usvojen je jednoglasno, ali kao što je poznato, ovaj naš prvi Ustav je bio izuzetno kratkog veka, tako da nije ni opstao dovoljno dugo da bar bude primenjen u praksi. Koliko je brzo bio donet i izglasano, toliko brzo je i bio ukiut.

Sretenjski ustav

Ustav je bio sačinjen iz 142 člana, a koji su bili grupisani u 14 glava, tako da su bila obuhvaćena sva pitanja uobičajna za predmete ustavnog regulisanja. Prve tri glave su se ticala bitnih atributa Kneževine Srbije, a to su „Dostoinstvo i prostor Srbije“, „Boja i grb Srbije“ i „Vlasti srbske“. Tako su u prvoj glavi sadržane odredbe kojom se određuje status Srbije i njena teritorijalna organizacija, dok druga glava sadrži uobičajne simbole državnosti tj, odredila je grb i nacionalne boje u vidu zastave. Treća glava Ustava je jedna od najznačajnijih, po čemu se on pamti i dan danas, a to je glava označena kao „Vlasti srbske“ po kojoj je izvršena podela vlasti kakvu i danas poznajemo kao temelj moderne demokratije, tj, izvršena je podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Nosioi zakonodavne i izvršne vlasti su bili knez i

Državni sovjet koji čine šest popečitelja i koji rukovode pojedinim resorima. Mada nije bila navedena, određenu ulogu u zakonodavnoj vlasti je igrala i Narodna skupština, koja je i sama učestvovala u donošenju ovog Ustava. Četvrta glava „O zakonodavstvu i načinu kako ga valja voditi, voobšte“ uređuje zakonodavnu funkciju. Knezu je posvećena najveća glava Ustava, peta glava, koja je nosila naziv „O Knjazu serbskom“, šesta glava je posvećena Državnom sovjetu, sedma o sudskoj vlasti, o osma se ticala Narodne skupštine.

Deveta glava je bila „O crkvi“, deseta „O finansiji“, a jedanaesta glava je takođe bila jedna od najznačajnijih glava po kojoj je Ustav i dobio status jednog od najliberalnijih ustava tog vremena. Naziv glave je bio „Opštenarodna prava Srbina“. Dalje, dvanaesta glava je sadržala prava činovnika, trinaesta se odnosila na „Promene i dodatci k ustavu knjaževstva Srbije“ i, na kraju, četrnaesta glava je sadržala Zaključak („Zaključenije“).

Podela vlasti po Sretenjskom ustavu

U trećoj glavi Ustava, koja nosi naziv „Vlasti srbske“ propisano je da se vlast deli na: zakonodateljnu, zakonodavnu i sudejsku. Takva podela odgovara i današnjoj, demokratskoj podeli vlasti, tako da možemo primetiti koliko je ovaj Ustav bio ispred svog vremena i kako je postavio temelje ustavnosti. U toj glavi, precizira se da zakonodavna i izvršna vlast pripadaju knezu i Državnom savetu, u čijem sastavu ulazi šest popečitelja. U članu 16. Ustava se navodi da je Knez šef države, a Državni savet najviša vlast u Državi do kneza. Pored ovih organa, postoje i sudovi i Narodna skupština, kojoj je posvećena Osmo glava Ustava. Ustavom se predviđalo i trostepeno sudstvo: Okružni sudovi koji će suditi u prvom stepenu, Apelacioni (Veliki) sud u drugom i Državni sovjet kao trećestepeni sud, tj. Sovjet će odrediti jedno odeljenje koje će predstavljati sud trećeg i poslednjeg stepena. Takođe se garantovalo

nezavisnost i samostalnost u radu sudova tako da: „Sudija ne zavisi u izricanju svoje presude ni od koga u Srbiji, do od zakonika srpskog; nikakva ni veća ni manja vlast u Srbiji nema prava odvratiti ga od toga ili zapovediti mu da drugačije sudi, nego što mu zakonom pretpisuju.“ U Ustavnom aktu se takođe navodi da će se strogo poštovati i nadležnost sudova.

Doktrina podele vlasti nalazi se još u dokumentima dveju velikih buržoaskih revolucija, američke i francuske, preovlađuje u ustavnim monarhijama u 19. veku, i predstavlja rešenje pomirenja monarhijske vlasti i naredne suverenosti.

Načelo podele vlasti na zakonodateljnu, zakonodavnu i izvršiteljnu i sudsku nije dosledno bilo sprovedeno, i ako ono zauzima sam početak ustavnog teksta, naime, centralni organi vlasti su: knez, Državni sovjet i Narodna skupština, a srpske vlasti čine samo: knez i Savet. Kako Ustav nije svrstao Narodnu skupštinu u organe srpske vlasti, zakonodavna i izvršna vlast pripadaju samo Savetu i knezu. Takođe u članu 78. Ustava, primećujemo da je Državnom sovjetu dato i učešće u sudskoj vlasti, te se uočava da načelo podele vlasti nije ni ovde ispoštovano, i ako se u glavi Ustava koja se odnosi na nadležnosti Državnoga sovjeta ne pomiinje njegova sudska vlast, već samo izvršna i zakonodavna.

Knezu je bila posvećena najveća glava u Ustavu, u kome se navodi da je on šef države, koji izdaje zakone, i koji preko popečitelja upravlja poslovima izvršenja, kao i što imenuje sve vlasti i činovnike. Kneževu dostojanstvo je nasledno, tako što ga nasleduju muški potomci, a ukoliko njih nema, onda nasleduju muški potomci njegovog brata, ukoliko ih i on nema, onda muški potomci kneževih kćerki. Kao i u drugim monarhijskim ustavima u 19. veku, knez je proglašen za neprikosnovenog i neodgovornog. Kako se navodi u članu 15. Ustava „on ne odgovara ni za kakvo delo vladjenja ni pravljenja“. Odgovornost za njegova dela snose ostale srpske vlasti, bez čijeg potpisa se ne mogu izvršavati kneževi nalozi.

Državni sovjet je telo kojim su srpski velikaši nastojali ograničiti kneževu vlast i nastao je kao rezultat borbe između kneza i starešina, koja je započeta još u vreme Prvog ustanka, kada je osnovan Praviteljstvujušči sovjet. U Sovjetu su narod i starešine videli šansu da obezbede svoja prava i spreče kneževu samovolju, a sa druge strane je ovaj organ išao i u korist zainteresovanih stranih sila, jer su u njemu videle šansu za suprostavljanje knezu, stvaranjem protivteže u vlasti, čime bi sebi olakšali mešanje u unutrašnji rad države. Kako se navodi u članu 45. Ustava, Državni sovjet je druga najviša vlast u Srbiji, a prva je naravno knez. U članove Sovjeta su se ubrajali predsednik, sekretar, neodređen broj savetnika i popečitelji (ministri). Knez je imao pravo da postavlja savetnike, ali nije mogao da ih po svojoj volji smenjuje. Mada u samom Ustavu nema takve izričite odredbe, navodi se u članu 15. Hatišerifa da se garantuje članovima Sovjeta kako ne mogu biti smenjeni bez teške krivice. Pravo zakonodavne inicijative imaju knez i Državni sovjet. Zakonodavni organi su knez i Sovjet, a njihove članove imenuje naravno knez. Prema odredbama Ustava, faze zakonodavnog postupka nisu jasno utvrđene, kao što nije precizno razgraničena uloga kneza i Sovjeta. Kao zakonodavni organ se javlja knez i Sovjet čije članove knez i postavlja, a ne narodna skupština, koju ne postavlja lično šef države. Međutim, postoji jedna prednost na strani Sovjeta u ovom postupku, a to je kada bi se iznosio zakonski predlog, knez je imao pravo da ga dva puta odbije, a već trećeg puta bi morao da ga usvoji, osim u slučaju kada bi jedan takav predlog išao na štetu naroda, ustava ili države.

Izvršnu vlast dele knez i Državni sovjet. Sovjet u svom sastavu ima šest popečiteljstava: spoljašnjih poslova, unutrašnjih poslova, pravosuđa, finansija, vojske i prosvete. Popečitelji ne obrazuju kolegijalno telo tj. vladu. Za svoj rad su odgovorni direktno knezu koji ih dalje može smeniti, ali da pri tome oni i dalje mogu da ostanu u Sovjetu kao savetnici. Savetnik i dalje ima odgovornost za svoj rad, mada nisu politički odgovorni ali mogu odgovarati za kršenje Ustava,

prava građana, povredu sultanove i kneževe ličnosti, kao i svaki drugi građanin. Dakle, po ovom Ustavu, popečitelji su odgovorni za svoj rad, pri čemu svake godine podnose izveštaj o svom radu knezu, Državnom sovjetu i Narodnoj skupštini i mada ih knez može smeniti, oni i dalje ostaju savetnici. Kako za njihovu odgovornost nije predviđena nikakva sankcija, tako se može reći da oni nisu politički odgovorni. Njihova krivična odgovornost jeste utvrđena, i to članovima 55. i 90., gde su i navedena dela zbog kojih se savetnik može optužiti, i to od strane Državnog sovjeta ili Narodne skupštine, međutim Ustav nije predviđao dalji tok jednog takvog postupka. Ako bi sud osudio savetnika, on bi mogao biti smenjen.

Narodna skupština se javlja kao treći organ vlasti koji je bio predviđen Sretenjskim ustavom. Ona nema pravo zakonodavne inicijative niti može da poziva popečitelje na odgovornost, ali može da izrazi želju za donošenjem zakona ili preispitivanjem rada određenog popečitelja. Narodna skupština je učestvovala u promeni Ustava. Kvorum je bio 3/4 članova, dok je za promenu Ustava trebalo da glasa 2/3 od broja prisutnih. Shodno tome ovaj Ustav spada u kategoriju čvrstih. Način izbora poslanika je ostavljen bio da se utvrdi posebnim zakonom, a jedini uslov koji je Ustav predviđao je da poslanici nisu mogli biti mlađi od trideset godina. Po pravilu, skupština bi zasedala jednom godišnje, o Đurđevdanu, a po potrebi bi mogla da se saziva i više puta. Skupština bi se sazivala i raspuštala kneževim ukazom.

Kao osnovna nadležnost Narodne skupštine, ubrajalo se utvrđivanje danka, odnosno, kako je to preciznije navedeno u članu 86. „Nikakav danak ne može se naložiti ili udariti bez odobrenija narodne Skupštine.“ Danak se utvrđuje za godinu dana, a ukoliko bi se utvrdilo da sredstva nisu bila dovoljna za tu godinu, ona se mogu tek od naredne godine uvećati, pri čemu je Popečiteljstvo finansija bilo dužno da svake godine podnosi Skupštini račune o prihodima i rashodima države. Ograničenja u radu narodne skupštine se videlo po tome što ona nije

mogla da donosi zakone, tj. nije imala pravo zakonodavne inicijative, i, takođe, mogla je samo da ukazuje na nepravilnost u radu pojedinih članova Sovjeta ili drugih vlasti, ali nije mogla da ih pozove na odgovornost. Možemo primetiti da se na osnovu ovog Ustava, prava vlast u Srbiji nalazi u rukama kneza i Državnog sovjeta, a da je Narodna skupština mogla da se indirektno pita o bitnim pitanjima, kao što je utvrđivanje danka, pa je bila u mogućnosti da, kroz odobravanje ili neodobravanje finansija državi, izrazi svoj stav o radu njenih organa. Možemo doneti zaključak da tada možda još uvek nismo uveli parlamentarizam, ali smo zato učinili prvi korak ka njemu.

Pravila i slobode građana utvrđene Sretenjskim ustavom

Jedan od značajnijih delova ustavne materije su svakako prava i slobode građana, tako da je i u Sretenjskom ustavu ovo jedan od važnih segmenata, kojem je posvećena jedanaesta glava Ustava. Kao „Obštenarodna prava Srbina“ razlikuju se ona prava koja su standardna, opšte prihvaćena i koja se nalaze u ustavima evropskih država, od onih koja su bila specifična za našu zemlju u to vreme, u skladu sa društvenim i političkim odnosima tada.

Regulisana su mnogobrojna pitanja koja se tiču direktno ljudskih prava i sloboda, među kojima se nalaze i: pravo na jednakost, pravo na ličnu slobodu, pravo na habeas corpus (po kome niko u Srbiji ne može da bude pritvoren duže od 3 dana, a da mu se ne utvrdi krivica ili ne pokrene sudski postupak), jednaka dostupnost poslova svakom srpskom državljaninu u skladu sa njegovim sposobnostima, nepovredivost ličnosti i privatnost, nepovredivost svojine, sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda od kuluka i pravo na žalbu. Primećuje se da su sva građanska prava koja je predviđao ovaj Ustav, spadala u grupu ličnih prava. Tačnije, Sretenjskim ustavom nisu bila predviđena politička prava, kao što je npr. biračko pravo, sloboda štampe, mišljenja, okupljanja, udruživanja i sl.

Razlog tome može biti taj što je srpsko društvo u to vreme još uvek bilo nerazvijeno, ili je knez svesno imao takvu nameru da se takve odredbe ne unose u tekst Ustava, štiteći svoj dotadašnji politički položaj.

Pored toga, što je Ustav odredio mnogobrojna ljudska prava i slobode, predviđao je i obaveze za srpske državljanine, kao što je u članu 122. rečeno da je svaki srbin dužan da plaća svake godine zakonom utvrđeni danak, od koga se niko ne oslobađa.

Dvanaesta glava Ustava, koja nosi naziv „Prava činovnika“ ukazuje na to da je Ustav donet na osnovu nezadovoljstva naroda. Naime, kako su činovnici bili nezadovoljni svojim položajem, a postajali su sve značajniji za državu koja se tek formira, ovim Ustavom su dobili izuzetno privilegovani status, tj. postali su doživotni i ostajali na funkcijama sve dok budu sposobni za rad. Posebno je Ustavom naglašeno da činovnički položaj nije nasledan. Bili su zaštićeni i u pogledu da nisu mogli biti premeštani na niža zvanja, niti su mogli biti otpušteni iz službe, osim u slučaju kada bi im se sudski utvrdila krivica. Imali su mogućnost da napreduju i pravo na penziju, ali naravno, snosili su odgovornost za svoj posao.

Ukidanje Ustava

Rusija, Turska i Austrija su imale svoje interese u Srbiji, koji su uglavnom bili suprotni, ali, po pitanju Sretenjskog ustava, ove tri sile bile složne u osudi. Prvenstveno, kako su one bile apsolutne monarhije, sami termini ustava, narodne skupštine ili prava građana, podsećale su ih na francusku revoluciju, a od koje su se veoma plašile. To se moglo uočiti i po tome što je ruski diplomatski predstavnik u Carigradu izjavio za srpski Ustav da je to „francuski rasad u turskoj šumi.“ Najveći strah ovih sila je nesumljivo bio taj da njihov narod ne zatraži jedan ovakav liberalan ustav, kakav je mala vazalna zemlja stvorila za sebe.

Kod njih je bio prisutan strah od širenja ideje ustavnosti, tako da su sve bile protiv odredaba našeg Ustava kojim su se prava građana regulisale, a i protivile su se ustanovi Narodne skupštine, koja ih je asocirala na revoluciju. Jedino što je za njih bilo prihvatljivo jeste ideja o Savetu, koji bi poslužio kao sredstvo ograničenja kneževе vlasti, i uz koji bi lakše sprovodile širenje svog uticaja unutar srpskih granica.

Srbija je svoj prvi pravi Ustav dobila čak i pre velikih sila kao što su Rusija, Turska ili Austrija. U Evropi su ustave još imale Švedska, Norveška, Španija, Portugalija, Holandija, Belgija i niz nemačkih državnica. Kako je Sretenjski ustav sadržao najliberalnija pravna načela za to doba, tako je i morao da bude kratkog veka.

Pozivajući se na formalnopravne elemente, tj. osporavajući Srbiji koja je imala vazalni status, da samostalno donosi najviši pravni akt, Rusija, Turska i Austrija su zajedno uspele da suspenduju Sretenjski ustav, tako da on nije ni doživeo svoju primenu u praksi. Ustav je privremeno bio suspendovan već nakon dve nedelje od donošenja, da bi ga kasnije knez trajno ukinuo za nepune četiri nedelje.

Knez Miloš je svoj Ustav branio pred velikim silama, i ako mu nije odgovarao, čime je interese države stavljao iznad svojih. Glavni motiv mu je nesumnjivo bio taj što je želeo da spreči da se bilo koja zemlja upliće u unutrašnje uređenje Srbije, čime bi pokazao i učvrstio samostalnost države. To naravno nije bilo izvodljivo, pa je usled pritiska, knez morao da ukine Ustav. Već do 17. marta, razrešio je sve ministre i Ustav je prestao da važi. Knez Miloš je uspeo da se izvuče iz ove afere donošenja Ustava, pa je, uz podršku Rusije, svu krivicu svalio na Dimitrija Davidovića. Do kraja godine, knez ga je oslobodio svih državnih dužnosti i poslao ga u penziju.

Značaj Ustava

U razvoju srpske države, Sretenjski ustav zauzima veoma važno mesto, zato se i dan danas slavi datum njegovog donošenja kao nacionalni praznik. Naime, on je predstavljao pravni izraz dovršene srpske revolucije, započete Prvim srpskim ustankom. Kao što smo mogli da vidimo, usled međunarodnopravnog položaja Srbije, koje je imala u to vreme, opstanak ovog Ustava je bio svakako nemoguć.

Pored toga što je Sretenjski ustav bio prvi ustav u istoriji Srbije, on je bio i prvi ustav na Balkanu. U to vreme je samo još Grčka uspela da donese sopstveni ustavni akt. Dakle, Srbija je uspela da reguliše svoju ustavnu materiju sa takvim odredbama koje čak i danas predstavljaju temelj liberalizma, a donet je u vreme kada mnoge zemlje, i razvijenije i nezavisne, nisu imale svoje ustave. Za njega se može reći da je najbliži francuskim poveljama od 1814. i 1830. i Belgijskom ustavu od 1831. godine.

Formiranje ovog Ustava nije bio ni malo jednostavan. Njime je moralo da se uspostavi ravnoteža između kneza, starešina i naroda, da se nađe kompromis i da se oformi sistem po kojem će na dalje moći da funkcionišu zajedno. U Ustav su unete slobodoumne ideje, koje su ga i učinile toliko kontroverznim za ono vreme kada vladavina prava nije bila ostvarljiva u praksi, ali upravo su te ideje toliko i proslavile ovaj Ustav, tako što su stvorile osnovu demokratije kakvu i danas poznajemo. Možemo zaključiti da kratko vreme trajanja ovog Ustava nije umanjio njegov značaj, budući da je postavio temelje i podigao letvicu očekivanja kod srpskog naroda u pogledu šta to ustavna materija treba da sadrži, a time je dalje i omogućio Srbiji da nastavi sa svojom ustavnom borbom.

Zaključna razmatranja

Znajući da je Srbija bila u većitoj političkoj borbi za svoju nezavisnost, Sretenjski ustav je svakako predstavljao krunu naše borbe, kojom je ona bila realizovana kroz slobodu za samostalno regulisanje unutrašnjih odnosa, čime smo, neočivano za strane sile, iskazali velike liberalne i demokratske ideje, koje su bile nezamislive za tadašnji istorijski period. Negov kratak životni vek nikako ne umanjuje značaj ideja koje je sadržao, kao ni činjenicu da je Srbija imala ustav koji je bio daleko ispred svog vremena. Nažalost, upravo zbog svog liberalog sadržaja, on je morao da bude ukinut pod pritiskom Rusije, Turske i Austrije, dakle od strane zemalja koje su bile apsolutističke monarhije, pa su njih i sami termini ustava, narodne skupštine ili prava građana, podsećale na francusku revoluciju, koje su se i te kako plašile. Neverovatna je i ta činjenica da je Ustav, koji je pre svega donela nepismena vazalna zemlja, pa koji je dalje bio na brzinu napisan i usvojen, predstavljao toliku pretnju za opstanak stranih velikih sila, te da su morale zajedno, složno i brzo da reaguju protiv njega da bi ga zasekli u korenu.

Najvažnija pitanja ustavne materije koja su bila regulisana su svakako podele vlasti, kao i prava i obaveze građana. Vlast se delila na tri funkcije, međutim, načelo podele vlasti na zakonodateljnu, zakonoizvršiteljnu i sudsku nije dosledno bilo sprovedeno. Ustav je predviđao da su centralni organi vlasti knez, Državni sovjet i Narodna skupština, dok srpske vlasti čine samo knez i Savet. Kako Ustav nije svrstao Narodnu skupštinu u organe srpske vlasti, zakonodavna i izvršna vlast pripadaju samo Savetu i knezu. Takođe je Državnom sovjetu dato i učešće u sudskoj vlasti, te primećujemo da načelo podele vlasti nije ni ovde ispoštovano. Na osnovu toga vidimo da se, na osnovu Sretenjskog ustava, prava vlast u Srbiji nalazi u rukama kneza i Državnog sovjeta, a da je Narodna skupština mogla da se indirektno pita o bitnim pitanjima,

kao što je utvrđivanje danka, pa je bila u mogućnosti da, kroz odobravanje ili neodobravanje finansija državi, izrazi svoj stav o radu njenih organa. Možemo doneti zaključak da tada možda još uvek nismo uveli parlamentarizam, ali smo zato učinili prvi korak ka njemu.

Ustav je predviđao mnoga građanska prava i to isključivo ona koja su spadala u grupu ličnih prava. Tačnije, Sretenjskim ustavom nisu bila predviđena politička prava, kao što je npr. biračko pravo. Razlog toga može biti taj što je srpsko društvo u to vreme još uvek bilo nerazvijeno, ili je knez svesno imao nameru da se takve odredbe ne unose u tekst Ustava, štiteći svoj dotadašnji politički položaj. Predviđao je prava i slobode građana kao što su npr: neprikosnovenost ličnosti, pravo na zakonito suđenje, sloboda kretanja i nastanjivanja, nepovredivost stana, pravo na izbor zanimanja. Ustav je predstavljao je izraz dovršene srpske revolucije i promena koje su u Srbiji bile započete još Prvim ustankom.

Još jedan razlog više da se divimo ovakvom našem Ustavu, svakako su i okolnosti tadašnjeg vremena, odnosno koliko je bio nizak stepen pismenosti srpskog naroda, a Ustav odlikuje neverovatan nivo kvalitetnog sadržaja. Sadržao je veliki broj liberalnih ideja, nezamislivih za to vreme, čime su se stvorili temelji demokratskog uređenja kakvog i danas poznajemo, i nastavak borbe Srbije za svoju nezavisnost.

LITERATURA

1. Dr Sima Avramović, Sretenjski ustav – 175 godina posle, ANALI Pravnog fakulteta u Beogradu
2. Dr Vojislav Đurđić, dr Nebojša Randelović, mr Goran Ilić, *Srpsko državno tužilaštvo 1804-2004. godine*, Niš, 2004. godine
3. Ljubomirka Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, Prometej, Novi Sad, 2002. godine
4. Vladimir Čorović, *Istorija Srba*, Beograd, 2014. godine
5. Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1839)*, Beograd 1986. godine.
6. Mladen Tišma, *Pravni transplant i prvi srpski ustav iz 1835.godine*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
7. Čedomil Mitrinović, Miloš N. Brašić, *Jugoslovenke Narodne skupštine i Sabor*, Beograd 1937. godine

Istraživačka građa:

1. Ustav knjaževine Srbije, 1835. godina, SANU, Narodna knjiga, Beograd, 1988. godine

Elektronske adrese:

1. Dr Radoš Ljušić, *Feljton: Dimitrije Davidović – orijentalni novinar i evropski političar*, urednik: Ilija Jovičević, dostupno na: <https://dokumen.tips/download/link/prof-dr-rados-ljusic-dimitrije-davidovic-orijentalni-novinar-i-evropski.html>, preuzeto: 05.05.2023.
2. Glas Šumadije, *Sretenjski ustav – prvi ustav moderne Srbije*, dostupno na <https://www.glassumadije.rs/sretenjski-ustav-prvi-ustav-moderne-srbije-4/> preuzeto: 16.09.2023. godine

Natalija Todorovic, PhD student
Faculty of Law, University of Niš

CONSTITUTION OF SRETENJE

Summary

The first constitutional act of Serbia was passed on the Sretenje holiday in 1835, while our country still had the status of a vassal country. It was written in a European, liberal and democratic spirit, and as such, represented a thorn in the side of the great powers, and under the pressure of Russia, Turkey and Austria, it had to be repealed and cut at the root, before its practical application. For this reason, it was remembered in the constitutional history of Serbia more as a constitutional draft and represents an unavoidable thesis of any consideration, precisely because of its incredibly liberal character that depicted it and because of which further constitutional standards were set for our country and its population.

Key words: Constitution of Sretenje, Prince Miloš, Dimitrije Davidović, Principality of Serbia, the constitution.

UDK: 342.732(4)''18''
UDK: 342.732(497.11)''18''

Predato: 13.04.2022.
Prihvaćeno: 15.9.2022.
Pregledni naučni članak

Marija Vasić²
student doktorskih akademskih studija
Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

CENZURA I SLOBODA ŠTAMPE U EVROPI XIX VEKA SA POSEBNIM FOKUSOM NA KNEŽEVINU I KRALJEVINU SRBIJU

Apstrakt

Autor se u radu bavi prikazom i analizom standarda legislative o cenzuri štampe i slobodi štampe u Evropi XIX veka, sa posebnim akcentom pravni okvir Kneževine Srbije i Kraljevine Srbije. Cilj rada je da se utvrdi u kom obimu je zakonodavna regulativa štampe i slobode štampe u Srbiji XIX veka išla ukorak sa zakonodavnim modelima u ovoj oblasti u drugim zemljama toga doba. U prvom delu rada autor najpre prikazuje teorijska shvatanja štampe u XIX veku, ističući ključne segmente štampe, kao i značaj koji je štampa toga doba imala po društvene zajednice. Nakon toga, autor u radu prikazuje ključne determinante koje su dovele do ekspanzije štampe u XIX veku, uz ovo autor ukazuje na razvoj misli o slobodi štampe od XVII do XIX veka, ukazujući na oblike direktne i indirektno regulacije štampe koji su se primnjivali kako na prostoru Evrope, tako i izvan ovog područja. Poseban fokus je dat na cenzuru kao najveću prepreku slobodi štampe. Centralni deo rada čini diskusija o pravnoj regulativi koja se tiče štampe i slobode štampe u Srbiji u periodu od 1830-1904, u kojoj autor daje hronološki prikaz razvoja ove pravne oblasti, počevši od pravne regulative cenzure, koja se smatra pretečom Zakona o pečatnji, preko donošenja prvog Zakona o pečatnji 1870. godine, pa sve do njegovih izmena i dopuna do 1880. godine, te donošenja Zakona o štampi 1881.

² mvasic2@gmail.com

godine i njegovih izmena i dopuna zaključno sa 1904. godinom. Paralelno sa analizom odredaba navedenih zakona autor je u ovom delu dao i prikaz tretmana štampe i slobode štampe u ustavima Srbije počevši od Ustava Kneževine Srbije iz 1869. godine, pa sve do Ustava Kraljevine Srbije iz 1888. godine. U zaključnom delu rada autor iznosi svoje zaključke o nivou slobode štampe u napred navedenom periodu u Srbiji, te oblicima cenzure štampe koji su bili zastupljeni.

Ključne reči: štampa, sloboda štampe, cenzura, Kraljevina Srbija, Knjaževina Srbija.

Uvod

Iako je istorija štampe, odnosno novina i novinarstva vezuje za XVII vek, prve definicije štampe, odnosno novina datiraju iz XX veka. Jednu od najprihvaćenijih definicija dao je Erik Alen koji navodi da: *“prave novine moraju da izlaze periodično, moraju da budu mehanički reprodukovane i dostupne svima koji su voljni da ih plate. Uz to, moraju da sadrže članke različitih sadržaja, da budu uopštene, pravovremeno da donose vesti i moraju da budu organizovane (Allwin, 1930).”*

Kada je u pitanju uloga štampe, odnosno novina i značaj za društvenu zajednicu on se primarno ogleda u informisanju, tj. prenosu, objašnjavanju i komentarisanoju za javnost važnih i aktuelnih događaja, npr. o političkom životu date društvene zajednice, o ekonomskom životu iste, o razvoju nauke i tehnike, o svakodnevnim događajima i sl. Pored ovoga štampa, odnosno novine su tradicionalni izvor informacija i stavova koji utiču na oblikovanje javnog mnjenja, čime ostvaruju još jedan od zadataka masovnih medija, a to je zadatak uveravanja (Mokriš, 2011).

Dakle, od same pojave štampe, odnosno novina krajem XVII i početkom XVIII veka, pa sve do današnjih dana preko njih su se širile vesti, omogućavalo se pripadnicima date društvene zajednice da saznaju šta se u istoj događa, pojedini lokalni događaji smeštali su se u regionalni i međunarodni kontekst, iz njih se saznavalo gde se i kada nešto događalo, pružane su informacije o dnevnim političkim događajima, pružane su finansijske informacije, vršena su oglašavanja, vršena je trasmisija kulture i sl. Uzevši u obzir uticaj koje štampa, odnosno novine mogu da imaju na stavove i mišljenja javnog mnjenja, paralelno sa razvojem ovog sredstva komunikacije javila se i potreba države da reguliše pravila izdavanja istih, o čemu će u daljem delu rada biti više reči, sa posebnim fokusom na Srpsku državu (Kneževinu Srbiju i Kraljevinu Srbiju) u periodu XIX veka.

Metod

Predmet ovog rada jesu pravne odredbe o cenzuri i slobodi štampe u Evropi XIX, sa posebnim fokusom na Kneževinu i Kraljevinu Srbiju. Cilj ovog rada je sagledavanje normativnih standarda po pitanju slobode štame i cenzure iste u XIX veku, te upoređivanju odredaba domaćeg zakonodavstva, odnosno Zakona o pečatnji, odnosno štampi u Srbiji XIX veka i to analitičkom metodom, od vremena kada ovaj zakon po prvi put postaje ustavna kategorija (1869), pa sve do svojevrstne ustavnopravne finalizacije dopunama. Radi boljeg sagledavanja istorijskog konteksta u kome se zagovara sloboda štampe u radu je najpre prikazano teorijsko shvatanje štampe kao i njen značaj i uloga u društvenim zajednicama. Takođe, u uvodnim delovima rada prikazana su shvatanja slobode štampe u Evropi XIX veka, sa posebnim akcentom na cenzuru kao metod ograničavanja slobode štampe. U centralnom delu rada, odnosno diskusiji dati su prikazi, kao i analiza pravnog okvira Srbije koji se tiču štampe i slobode štampe u periodu od 1830. do 1904. godine.

U izradi ovog rada korišćeni su sledeći metodi: istorijsko pravni metod, uporedno pravni metod, kao i metod analize i sinteze. Istorijskim metodom natojali smo da ukažemo na društveno političke i društveno ekonomske odnose i prilike u datom vremenskom razdoblju u kojem su doneta data zakonska rešenja po pitanju štampe i slobode štampe. Uporedno pravnim metodom smo se služili prilikom ukazivanja na različite metode cenzure u državama Evrope XIX veka. Metod analize primenjen je prilikom detaljnog sagledavanja zakonskih i ustavnih rešenja kroz različite periode po pitanju štampe i slobode štampe, dok je metod sinteze prmenjen kako bi se na osnovu sveobuhvatne analize materijala prikazanog u ovom radu sintetizovali određeni segmenti i izvukli zaključci po pitanju regulative cenzure štampe i slobode štampe u Srbiji u periodu od 1830-1904. godine.

Razvoj i karakteristike štampe u XIX veku

U XIX veku štampa je postala prvi mediji koji je sposoban da dopre do masovne publike kroz kombinaciju tehnoloških poboljšanja u proizvodnji i distribuciji novina i fundamentalnog razvoja u organizaciji finansiranja istih. Obim, brzina i oblik ovakve ekspanzije štampe uzrokovani su uticajima tri ključne determinante:

- a) ekonomskim i političkim prilikama u bilo kojoj zemlji;
- b) svest onih koji su na vlasti o potencijalnom političkom uticaju štampe na narod;
- v) senzibilitet pojedinih preduzetnika da prepoznaju ekonomski potencijal u investiranju u štampu (Ward, 1989).

Porast stanovništva, ekspanzija industrije i urbanizacija u XIX veku uticali su na društva kao što su Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, Francuska, Nemačka, Rusija itd. u različitom stepenu, i izazvali različite političke odgovore na društvene i ekonomske probleme koji su se pojavili nakon njih. Tehnološki razvoj je uticao na prikupljanje vesti u XIX veku. Pronalazač Semjuel Morze 1844. godine je preneo prvu telegrafsku poruku, uspostavljajući način za brzo prenošenje vesti za novinare. U 1850-im je položen prvi transatlantski kabl koji je omogućio bržu komunikaciju između Evrope i Severne Amerike, a od 1870-ih telefonska komunikacija postala je moguća. Eksperimenti Guljelma Markonija 1890-ih sa bežičnim telegrafom i prenosom radio signala postavili su temelje za svetsku radio-telegrafsku mrežu (Gorman & McLean, 2009).

Pored napred navedenog i druge tehnološke promene uticale su na proizvodnju štampe, odnosno novina, pri čemu je napredak u tehnikama izrade papira i štampanju bio posebno važan. Naime, ranije se papir pravio uglavnom od krpa, ali od 1850-ih uveden je novi proces zasnovan na drvnjoj celulozi, čime je masovna proizvodnja papira bila jednostavnija. Snaga pare je primenjena na štamparsku presu, a razvijena

je cilindrična presa. Promena sa ravne štamparske mašine pre 1850-ih na cilindričnu presu značila je da se mnogo više novina može brzo štampati. Pisaća mašina je takođe ušla u uobičajenu upotrebu u novinskim kancelarijama nakon 1860-ih, dok je tzv. linotip mašina revolucionirala kucanje pomoću tastatura i drugih tipografskih poboljšanja u sastavu novinskih stranica.

Različiti tehnološki razvoji omogućili su da se vesti brže prenose i da se novine proizvode lakše i u većem broju. Promene politike uklonile su prepreke i destimulacije za relativno jeftinu proizvodnju novina. Konačno, promene u ekonomskoj organizaciji bile su ključne za pojavu masovne štampe u kasnom devetnaestom veku.

Kada je u pitanju razvoj srpske štampe ona je započela izvan teritorije Srbije časopisom „*Slavenoserbski magazin*“ koji je štampan u Veneciji 1768. godine. Osnivač i urednik ovog časopisa bio je Zaharije Orfelin, jedan od najobrazovanijih Srba tog vremena, pisac, istoričar, slikar, graver i izdavač prvog časopisa i „*Večnog almanaha*“. Školovao se i izučavao zanate u Pešti, Beču i Veneciji, a radio je i živio u srpskoj sredini, u Sremskim Karlovcima, Novom Sadu i drugim mestima tadašnje južne Ugarske.

Iako je „*Slavenoserbski magazin*“ izdao samo jedan broj, on se može smatrati i početkom srpskog publicističkog pisanja. U njegovom predgovoru, koji je napisao Orfelin, razmatrana su relevantna pitanja kulturnog života među Srbima i iznete određene ideje i programi. Ovaj predgovor, štampan na trinaest stranica publikacije, istoričari su ocenili kao veoma značajan tekst, u kome su po prvi put na srpskom jeziku predstavljene doktrine evropskog racionalizma osamnaestog veka i prosvetiteljstva (Bjelica, 1996).

Nakon „*Slavenoserbskog magazina*“ Zaharija Orfelina, štampanog u Veneciji 1768. godine, koji se smatra samim početkom srpske štampe, u Beču su se pojavile prve tri novine. To su bile: „*Serbkija povsednevnija novina*“ 1791. godine, „*Slavenoserbskija vjedomosti*“ 1792. godine i

„*Novine serbske iz carstvujušćega grada Viene*” 1813. godine. Ovde je važno istaći da je, u to vreme bilo veoma teško dobiti dozvolu od bečke vlade za objavljivanje na srpskom jeziku političkih novina. Jedan od uslova za dobijanje te dozvole bio je da su političke vesti prevedene iz nemačkih i austrijskih novina, npr. iz „*Wiener Zeitung*” ili „*Österreichsher Beobavhter*”. Međutim, tokom ovog vremena ove novine su proširile svoju tematiku i počele da objavljuju kulturne teme zajedno sa političkim pričama (Stepanović-Todorović, 2003).

Odredbama hatišerifa turskog sultana Muhameda iz 1830. godine Srbija je dobila pravo da štampa knjige. Dvadeset prvog maja 1831. u Beograd je dopremljena prva štamparija obnovljene Srbije, koja je kupljena u Petrogradu za državne potrebe (Đorđević, 1927), koja je 1833. godine prenesena je u Kragujevac gde je radila pod nazivom Knjažesko-srbska knjigopečatnja i u sklopu koje su počele izlaziti i prve novine „*Novine serbske*”, pod uredništvom Dimitrija Davidovića (Ćorović, 1997).

Srpsko novinarstvo, koje se postepeno javlja sredinom XIX veka, od samog početka ima centralnu ulogu u daljem razvoju političkih diskursa i javnog mnjenja. Međutim, kao i svugde u svetu, i ovde je domet štampe u početku bio ograničen ograničenom pismenošću (Rohdewald, 2022).

Shvatanja cenzure i slobode štame u Evropi XIX veka

Sloboda štampe se prvi put pominje u XVII veku. Međutim, tek u XIX veku sloboda štampe je bila široko praktikovana. Što se tiče Evrope, okvir slobode štampe oblikovan je krajem XIX veka.

Naime, debate i rasprave o odnosima između medija i vlasti u akademskoj literaturi obično se fokusiraju na slobodu štampe, odnosno slobodu pritiska i mešanja vlasti u rad štampe. Prema Džonu Merilu sloboda štampe znači autonomiju štampe, odnosno slobodu od spoljne

kontrole. Po njegovom mišljenju, „maksimalna novinarska autonomija je imperativ novinarstva”. Meril, u saradnji sa Everet Denis, definisao je slobodu štampe „kao pravo da se saopštavaju ideje, mišljenja i informacije putem štampane reči bez ograničenja vlade (Asante, 1997)“.

Istorijski gledano, sistem slobodne štampe na tzv. Zapadu duboko je ukorenjen u liberalnoj političkoj tradiciji koja datira iz Engleske sedamnaestog veka i američkih kolonija, gde je filozofija koja je čoveka posmatrala kao racionalnu životinju sa inherentnim prirodnim pravima dovela do libertarijanske teorije (Haule, 1984). Naime, tokom tog perioda, istina je bila energično tražena, a oni koji su je potkopavali višestruko su kažnjeni. Implicitno u liberalnoj političkoj filozofiji egzistira uverenje da će „građani doneti prave izbore o tome u šta da veruju ako se čuje dovoljno glasova, a vlast drži ruke dalje od toga“ (Hachten, 1987). U stvari, slobodna diskusija o stavovima i idejama će obezbediti „tržište ideja“ sa kojeg javnost može da izabere šta želi da veruje ili da čita.

Među onima koji su širili zapadnjačku libertarijansku ideju slobodne štampe u periodu od XVII do XIX veka bili su Žan-Žak Ruso, Adam Smit, Tomas Hobs, Džon Lok, Džon Milton, Tomas Džeferson, Džejms Medison i Džon Stjuart Mil. Ovi filozofi i intelektualci naglašavali su da će slobodni pojedinci donositi inteligentne i dobro utemeljene odluke o javnim poslovima ako je izražavanje slobodno. Ovi filozofi su se takođe zalagali za određena „univerzalno normativna“ prava pojedinaca. Ovde treba istaći da se do slobode štampe na Zapadu, posebno u Evropi, nije došlo lako. Naime, u monografiji pod nazivom „Sloboda štampe u Evropi, 1815-1914“, Robert Goldštajn daje pregled nekih od glavnih bitaka oko slobode štampe u evropskim zemljama. On napominje da su konzervativni režimi ulagali mnogo vremena i truda pokušavajući da suzbiju opoziciju, a posebno niže klasne i socijalistički orijentisane publikacije. U pomenutom delu Goldštajn navodi: „Ograničenja slobode štampe konzervativci su obično opravdavali u smislu navodne

neodgovornosti štampe i opasnosti od uvođenja pitanja javnih poslova među masama stanovništva za koje se smatralo da su očigledno nesposobni da se bave takvim pitanjima. Nadalje, konzervativci su jasno smatrali da će mase, ako se upoznaju sa javnim pitanjima, sve više tražiti pravo da budu saslušane o takvim stvarima i, svojim neznanjem i pohlepom, ugroziće javno dobro (koje se generalno smatralo da se poklapa sa interesima vladajući elementi) (Goldstein, 1983).“

On ističe da je represivna kontrola štampe postojala u skoro celoj Evropi jer su štampari i novinari – osuđeni za pisanu pobunu, jeres ili izdaju – bili podvrgnuti smrtnoj kazni i stvarno pogubljeni u mnogim zemljama, uključujući Španiju, Francusku, Austriju, Nemačku, Englesku i Švajcarsku. Goldštajn kaže da se represija štampe u Evropi XIX veka može podeliti u dve glavne kategorije.

Prvi su bili direktni oblici represije, osmišljeni da spreče „nepoželjne“ da objavljuju materijal (licenciranje), da spreče pojavljivanje „nepoželjnog“ materijala (prethodna cenzura) i da kazne izdavače „nepoželjnog“ materijala koji se pojavio u štampi (krivično gonjenje nakon objavljivanja, ponekad poznato kao kaznena cenzura). Drugi su bili indirektni oblici represije, koji nisu izričito stavljali van zakona ili kažnjavali određene novinare ili objavljeni materijal, ali koji su bili osmišljeni da obeshrabre siromašne od objavljivanja ili kupovine novina nametanjem finansijskih ograničenja štampi, kao što su garancije za oprez i posebne porezi na štampu (Goldstein, 1983).

Goldštajn primećuje da direktna i indirektna sredstva regulacije štampe u to vreme koegzistiraju u različitim zemljama u istovremeno.

U sličnoj studiji o slobodi štampe u Evropi XVIII i XIX veka, Čarls Rud primećuje da je sredinom XIX veka princip davanja slobode štampe ukidanjem preliminarne cenzure postao zakon – kroz formalno priznanje u ustavima i pravnim kodeksima u većem delu Evrope. Iako je preliminarne cenzura ukinuta u većem delu Evrope do 1850-ih, vlade su osmislile druga sredstva da utiču na štampu. On zaključuje da svaka

vlast nastoji da zadrži informacije koje novinari žele da objave ili emituju. Obrazac koji je zajednički za četiri države Englesku, Francusku, Nemačku i Rusiju o kojima se govori u Rudovoj studiji pokazuje da su vlade toga doba nametnule sve granice koje su mogle da opravdaju u okviru zakona ili van njega (Asante, 1997).

Navedeni oblici represije bili su veoma efikasni u suzbijanju izražavanja i kruženja opozicionih mišljenja u legalno štampanom materijalu kao i u zagorčavanju života pojedinih novinara. Ali legalni i nelegalni oblici otpora represiji za štampu sprečili su da ova taktika bude u potpunosti efikasna. Pravni oblici otpora uključivali su korišćenje tzv. „ezopovskog jezika“ (kritičke političke primedbe indirektno date), korišćenje tehničkih detalja i rupa kako bi se izbegle kazne, i udruživanje kako bi se prevazišle visoke cene novina.

Najveća prepreka slobodi štampe jeste cenzura. Cenzura je oduvek bila primarno sredstvo kontrole štampe. Reč „cenzor“ je izvedena od latinskog glagola „*censere*“, što znači „ocenjivati, ispitivati, proveriti“. Cenzura je postala hitnija potreba u smislu zaštite položaja vladara brzim širenjem spisa preko štampe. U Evropi je krajem XV veka primenjivana cenzura na dela koja su se protivila stavovima Crkve. Kasnije se praksa cenzure nije ograničila na verske knjige, već se proširila i na knjige i novine pisane na drugim poljima (Siebert, 1965). Ni kriterijumi cenzure nisu se podjednako primenjivali u svim delovima Evrope: ponekad je delo koje nije objavljeno u jednoj zemlji moglo biti objavljeno u drugoj (Wilke, 2013).

U Nemačkoj je u XVII i XVIII veku primenjivana sistematska i napredna cenzura na periodične novine koje su izlazile dva ili više puta nedeljno. Novine u kojima se raspravljalo o događajima i problemima koji su se desili u Nemačkoj dolazile su do ljudi tako što su prethodno njihovi tekstovi bili menjani onako kako su cenzurski timovi želeli. Kako se broj novina povećavao iz dana u dan, cenzurska kontrola novina je postajala sve teža. Štaviše, kada su novine koje nisu dobile odobrenje

za izdavanje, bivale štampane u drugim gradovima, novine su povlačene sa polica od strane cenzorskog tima ili su izricane novčane kazne onima koji su te novine štampali, odnosno prodavali.

Prva kampanja za odbranu slobode štampe i protesta protiv cenzure održana je u Engleskoj (Siebert, 1965). Odbori za cenzuru su ukinuti tokom puritanske revolucije koja je bila zasnovana na podeli vlasti između palate i parlamenta. Džon Milton je objavio svoje delo „*Aeropagitica*“, koja je prva veličanstvena teza moderne Evrope koja definiše slobodu štampe 1644. Godine (Wilke, 2013). Poziv na slobodnu štampu u ovom delu uopšte nije proizveo očekivani efekat u Engleskoj jer su ovlašćenja u cenzurnim odborima skoro preuzeli sudovi. U međuvremenu, revolucija u Francuskoj je iznedrila Deklaraciju o pravima čoveka i građana, koju je 26. avgusta 1789. odobrila Narodna skupština Francuske, koja je u članu 11. pisala da je „*slobodno saopštavanje misli i mišljenja jedno od najdragocenijih prava čoveka: tako svaki građanin može slobodno da govori, piše, štampa, osim da odgovara na zloupotrebu ove slobode, u slučajevima određenim zakonom*“ (National Asembly of France, „The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen“, 26 August 1789). Uprkos napretku nakon Deklaracije, vladavina terora u Francuskoj je ozbiljno pogodila slobodu štampe. Što se tiče Napoleonovog perioda, štampa je korišćena isključivo kao sredstvo propaganda (Erdem, 2018).

U većini evropskih zemalja, uključujući i one sa sistemom prethodne cenzure i one sa sistemima kaznene cenzure, novinari su se stalno suočavali sa nejasnim odredbama i nedoslednom primenom. Retko su znali šta jeste, a šta nije legalno štampati. Austrijska cenzura nakon 1815. godine u Lombardi-Veneciji zabranila je svako pisanje koje je „*kršilo pravila stila i čistoće*“, dok je Ruskim Dekretom o ruskoj štampi iz 1826. godine zabranjeno pisanje koje je kršilo „*pravila i čistotu ruskog jezika*“ ili je „*puno gramatičkih grešaka*“. Francuski zakon o štampi ili 1822. je dozvolio uzapćenje novina kada ukupni

„ton“ u „seriji članaka predstavlja napad na javni mir, poštovanje vere države ili drugih religija koje su zakonski priznate u Francuskoj, autoritet kralja, stabilnost ustavnih institucija, neprikosnovenost prodaje nacionalne imovine i njeno mirno posedovanje“. Španski Zakon o štampi iz 1822. zabranjivao je tekstove koji „šire pravila ili doktrine ili... upućuju na radnje posvećene uzbudljivoj pobuni ili remećenju javnog mira, čak i ako se misli da mogu biti maskirane kao alegorije izmišljenih osoba ili zemalja ili prošlih vremena, ili kao snovi ili fikcije ili bilo šta slično“. U tom pogledu jedan od glavnih ciljeva španske štampe tokom XIX veka bio je „izigravanje“ političkog ograničenja i cenzure. Postojali su ciklusi rasta i opadanja novina zbog raznih kraljevskih ukaza i zakona koji su ograničavanjem moći štampe ograničavali objavljivanje sadržaja koji se smatra štetnim ili opasnim za vladu ili monarhiju. Kada su ta ograničenja ukinuta, štampa je eksplodirala (Sundt, 2018). Ruska Direktiva o cenzuri iz 1863. godine zabranjivala je materijale koji su „u suprotnosti sa fundamentalnim idejama naše državne strukture i osnovnim principima javnog poretka“ (Goldstein, 1983).

Diskusija po pitanju cenzure i slobode štampe u Srbiji XIX veka

Kao i kod mnogih drugih stubova liberalne misli, o uspostavljanju slobodne štampe širom sveta se često govori kao linearnom narativu. Naime, kao što smo to prikazali u radu povećanje slobode štampe počelo je u Engleskoj, ukidanjem zakona o licenciranju 1694. godine, pre nego što je on postao upisan prvo u američki, a potom i francuski Ustav. Ovakve prakse nastavile su da slede i ostale države. S tim da potpuna cenzura štampe egzistira u manje-više sličnom obimu u svim pravnim okvirima Evrope XIX veka. Važnost slobode štampe vidljiva je iz svih navedenih zakonskih i ustavnih akata, kao i iz zahteva za slobodu štampe isticanim na skupštinama, budući da ona ima ogroman uticaj na sve oblasti društvenog i političkog života.

Na put političke modernizacije, koji je podrazumevao i adekvatnu konstitucionalizaciju političkih prava i sloboda, novovekovna Srbija je krenula ugledajući se na Zapadnu Evropu. Međutim, nailazila je na izvesne poteškoće. Iako se često oslanjala na već gotova rešenja u evropskim ustavnim i zakonskim tekstovima, motiv za garantovanje slobode štampe u Srbiji imao je potpuno drugačije poreklo. Nesigurni koraci srpske države, uz česta posrtnja, stvorili su specifične okolnosti u kojima se može naći opravdanje za konzervativno zakonodavstvo u ovoj oblasti.

Kada je u pitanju srpska država u 19. veku, Sretenjski ustav iz 1835. godine, kao ni tzv. Turski ustav iz 1838. godine nisu poznavali garanciju slobode štampe (Prodanović, 1936). Uredbom o cenzuri iz 1841. godine Kneževine Srbije uspostavljena su prva ograničenja štampe kojima se nije dozvoljavalo vređanje hrišćanske religije, vladara i članova njegove porodice. Uredbom o cenzuri, izdatom pod nazivom „Dužnosti cenzora pripraviteljstvenoj knjigopečatnji“ zabranjeno je da štampane stvari sadrže napise protiv „praviteljstva srpskog“, stranih vlada, pristrasne i uvredljive sadržaje. Kako je prva štamparija u Srbiji je otvorena 1831. godine, a prve novine počele da izlaze 1834. godine, odsustvo propisa o štampi pojedini autori tumače kao postojanje potpune slobode štampe. Takvu ocenu ipak treba uzeti sa rezervom - nepostojanje propisa kojima se uvodi cenzura ne znači da ona ne postoji.

U prvom samostalnom Ustavu Kneževine Srbije iz 1869. sloboda štampe je propisana stidljivo, prilično neodređeno i nedovoljno precizno, a Uredba o cenzuri iz 1841. bila je i dalje na snazi. Sloboda štampe se prvi put zakonski uvodi 1869. godine, dok u Ustavu sloboda štampe sa izvesnim nepreciznostima sadrži samo načelnu odredbu o slobodi izražavanja misli, između ostalog i putem štampe: *“Svaki Srbin ima pravo da kaže svoju misao: rečima, pismeno, sredstvom pečatnje ili u vidu likova, saobražavajući se u tome propisima zakona”* (Randelović & Todorović-Krstić, 2009). Ovde treba napomenuti da kada je u pitanju

sloboda štampe ona se po pravilu u ustavima kao najvišim pravnim aktima garantuje bilo kao posebna i samostalna sloboda, dakle posebnom odredbom, ili pak povezano sa garantovanjem nekih drugih sloboda i prava. Shodno navedenom zaključujemo da se ustavotvorac Kneževine Srbije opredelio za slobodu štampe uredi uz povezivanje sa slobodom izražavanja misli. Ova ustavna odredba, međutim, nije istovremeno značila i kraj cenzure. Sve do donošenja zakona o štampi važila je stara Uredba o cenzuri iz 1841. godine. Upućivanje na donošenje zakona o štampi znači da je sloboda štampe odobrena institucionalno, a ne kao individualno pravo (Stojanović, 1990). Ovakva ustavna formulacija omogućila je donošenje dva potpuno različita zakona o štampi tokom važenja ovog Ustava (Todorović, 2012).

Prvi srpski Zakon o pečatnji donet 23. oktobra 1870. godine sastavljen je po uzoru na austrijski Zakon o štampi od 1862. godine. Njime je predviđeno da se list pokreće po sistemu prijave okružnoj policijskoj vlasti. Član 13. precizira sadržaj prijave: ime novina ili povremenog spisa, prirodu sadržaja, rokove u kojima će izlaziti, ime i adresu odgovornog urednika, stampara i izdavača. Takođe, obavezno je bilo dokazivanje da je podnosilac prijave srpski državljanin, da je ispunio uslove vezane za godine života, da ima sposobnost raspolaganja svojom imovinom i da uživa građanska prava u punom obimu. Pri tom sadržaj lista ili povremenih spisa određuje starosnu granicu. Ukoliko je reč o spisima političkog ili ekonomsko-političkog sadržaja, granica je 25 godina, dok se za uređivanje listova ili povremenih spisa drugačijeg sadržaja traži samo punoletstvo. Nakon što se potvrdi ispunjenosti predviđenih uslova, policijska vlast izdaje uverenje o ispunjenosti uslova za prijavljenu izdavačku delatnost. Pored toga, za razliku od austrijskog originala, srpski Zakon ne predviđa kauciju za pokretanje lista. Ovakvo rešenje, uz odredbe o pokretanju lista doprinele su bržem razvoju štampe o čemu govori i činjenica da je već naredne godine, pokrenuto šest novih listova i časopisa u Srbiji. Dakle, Zakon o štampi iz 1870. godine nije

zahtevao nikakve finansijske garancije za dozvolu, odnosno otvaranje štamparije, što je dovelo do povećanja broja štamparija. Iako sistem prijave nije bio ograničavajući, ovaj zakon je imao ograničavajuća rešenja koja su se odnosila na obavezu štampara da pre rasturanja novina dostavi jedan potpisan primerak lokalnoj policijskoj vlasti, takođe je predviđao i uzapćenje (zabranu) te štampe. Ovaj zakon predviđao je i princip zajedničke odgovornosti pisca, urednika, izdavača i štampara u krivičnopravnom smislu reči za objavljene tekstove. Zbog restriktivnosti odredaba usled pritiska mladih liberala i konzervativaca, dolazi do izmene ovog zakona 1875. godine, kojim se zloglasni član 6. koji se odnosio na predaju jednog primerka pre rasturanja policijskim vlastima ukida.³ Pošto su novinari i novine dobili krila, vlast je u januaru 1879. praktično vratila na snagu zakon iz 1870, posle čega je Srbija celu deceniju prolazila kroz razna iskušenja i sukobe. Veliku pobedu liberalno-demokratske struje u borbi za slobodu štampe označilo je donošenje novog zakona u martu 1881. godine.⁴ U literaturi se s

³ Zadržana je prijava lista policijskim vlastima, ali je dodata mogućnost žalbe ministru unutrašnjih dela u slučaju nedonošenja rešenja o dozvoli pokretanja lista u roku od 10 dana (čl. 13). Ukinuta je obustava lista u slučaju neplaćene novčane kazne (čl. 43), kao i član 46 koji je davao pravo ministru unutrašnjih dela da u određenim slučajevima obustavi izlaženje lista do 3 meseca. Takođe, izmenjen je član 21 koji se odnosi na zaplenu lista od strane policijske vlasti. Izmenama je precizirano da se list može uzaptiti samo onda „ako se nađe da u sadržaju nekog pečatnog dela ima zločina ili uvrede Knjaza, Knjeginje i Knjaževog doma“ i u slučaju odavanja vojnih informacija u vreme rata (iz čl. 44 Zakona o pečatnji). Određen je i rok od 24 sata u kome se policijsko rešenje o uzapćenju mora dostaviti sudu na potvrdu, kao i isti rok za donošenje sudskog rešenja. Za razliku od odredbe po Zakonu iz 1870, sada je dopušteno žaliti se Kasacionom sudu.

⁴ Novi Zakon sadržao je uglavnom odredbe o štampi slične onima iz pomenutog nacrtu ustava, samo preciznije formulisane i razrađene po članovima. Po ovom Zakonu za izdavanje i rasturanje novina nije bilo potrebno nikakvo posebno odobrenje vlasti (dovoljna je samo prijava); ukinuti su svi oblici preventivne cenzure; o štamparskim krivicama rešava samo redovni sud, za sadržaj je odgovoran pisac (ili urednik, ako je on nepoznat ili van domašaja vlasti), zaplena se može vršiti samo u određenim slučajevima (ako se vređa vladalac ili njegov dom ili poziva narod na ustanak protiv vlasti i zakonitog reda). Po Zakonu o štampi iz 1881. godine, list i svaki povremeni spis, pokreće se po sistemu prijave. U prijavi moraju biti naznačeni naziv lista, ime i adresa vlasnika, odgovornog urednika i štamparije. Za razliku od rešenja iz prethodnog zakona, ovde ne postoji cenzura – zadržana je obaveza predaje primerka dežurnom policijskom zvaničniku (čl.8), ali u isto vreme sa početkom distribucije lista (ne sat pre toga, kako je predviđao Zakon iz 1870. godine). Pravila o zapleni su uže i preciznije određena nego u prethodnom Zakonu (čl. 10). Tako, list može biti uzapćen samo „ako sadrži uvredu vladaocu, vladarici, prestolonasledniku, i domu vladalačkom ili poziv da građani ustaju na oružje ili protiv

ponosom ističe da je Srbija tada svojim slobodoumljem nadmašila ondašnju francusku Skupštinu, budući da je srpska Skupština usvojila prevod liberalnog francuskog predloga, koji je čak i u samoj Francuskoj prihvaćen sa izmenama.

Međutim, posle samo petnaest meseci vlast unela razna ograničenja u taj zakon, da bi mu u junu 1884. godine pridodala niz novih restriktivnih odredbi. Sloboda štampe u Srbiji ponovo je bila gotovo sasvim ugušena. Srpski Ustav iz 1888. (u nauci priznat kao „najbolji srpski ustav”) označio je suštinski prodor u ovom domenu. Bio je to prvi najviši pravni akt donet u Srbiji posle priznavanja njene nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine. U tom ustavu je detaljno propisano da je „štampa slobodna”, a zabrana novina bila je moguća u tri slučaja: zbog „uvrede Kralja i Kraljevskog doma, ili uvrede stranih vladaoca i njihovih domova ili poziva građana da ustaju na oružje”.⁵ Ove ustavne odredbe oživotvorene su Zakonom o štampi od 1891. Član 10. previđa da svake novine moraju imati odgovornog urednika koji mora biti srpski građanin koji uživa sva građanska i politička prava (kao što je predviđeno i Ustavom iz 1888. godine). Ranijim zakonima se nije tražilo uživanje političkih prava kao uslov za obavljanje posla urednika, što

vlasti i zakonitog reda.“ I u ovim slučajevima policijska vlast je kratkim rokom (24 časa) obavezana da pokrene postupak pred sudom, koji za isto vreme mora doneti rešenje o opravdanosti takve odluke. Protiv rešenja se tuženi može žaliti Kasacionom sudu, koji opet za 24 časa mora konačno rešiti stvar. Za krivice učinjene štampom odgovaraju supsidijarno (kaskadna krivica) pisac, odgovorni urednik, štampar, prodavac (čl.31). Reč je o takozvanom belgijskom sistemu krivice. Ovaj sistem je teorija i praksa razvila iz oskudnih zakonskih odredaba. Sastoji se u tome da se osobe koje učestvuju kod stvaranja, izdavanja i rasturanja rukopisa pozivaju na odgovornost određenim redom (pisac, potom izdavač, urednik, štampar i rasturač). Svako od ovih lica može se, bez dokazane krivice, kazniti potpunom kaznom, pri čemu kažnjavanje jednog, isključuje sve ostale.

⁵ Zabranjeno je prethodno odobrenje vlasti, kao i traženje jemstva (kaucije). Propisano je da se novine i druge štampane stvari mogu zabraniti samo ako sadrže uvredu vladara i kraljevskog doma, ili stranih vladaoca, ili zbog poziva građana da ustaju na oružje. I u tako usko određenim slučajevima, vlast je dužna da pokrene postupak pred sudom u roku od 24 časa, koji je obavezan da u istom roku potvrdi ili poništi zabranu. Ukoliko sud ne donese odluku u ovom roku, smatraće se da zabrana ne postoji. I ovim Ustavom je sloboda misli, u njenom okviru i sloboda štampe, odobrena u okvirima zakona. Međutim, njena garancije je sada mnogo potpunija. Za razliku od prethodnog Ustava, ovde je očigledna namera ustavotvorca da svim građanskim pravima i slobodama obezbedi stabilnost i efektivnost, pre svega, predupređivanjem mogućih zloupotreba u zakonskoj obradi ovih prava (Stojanović, 1990).

može stvoriti određene nejasnoće. Takođe, ovaj zakon ne predviđa uslove u pogledu godina, stručne spreme i plaćanja određenog poreza. Na taj način, posao urednika je postao dostupniji. Ostala rešenja u Zakonu o štampi iz 1891. su uglavnom kombinacija ranijih i ne donose ništa novo.

Naime ovaj zakon je prema svojim odredbama najbliži onom naprednjačkom iz 1881. godine, a to je rezultat nastojanja da se uvažava slobodoumne odredbe aktuelnog Ustava. On uglavnom preuzima stavove ustavotvorca sadržane u obimnom članu 22, pa tako i eksplicitno proklamovanje slobode štampe i zabranu censure. Pored ovoga u zabrani administrativnih opomena i zakonodavac vidi značajnu garanciju slobode štampe. U određenom obimu su razrađenije i zakonske odredbe koje prate ustavne po pitanju zabrane (uzapćenja) lista, kao i po pitanju odgovornosti za štamparske krivice. Krivice pak „učinjene protiv odredaba ovog zakona zastarevaju tri meseca od dana kada su učinjene“. Dakle, kao i u naprednjačkom zakonu, ali se rok zastarelosti prekidao prema propisima Krivičnog zakonika. Slobodouman u nešto manjoj meri od svog naprednjačkog prethodnika, Zakon o štampi iz 1891. godine predstavlja pokušaj da se slobodi pisane reči obezbedi stabilnost i efektivnost, a zloupotrebe iste svedu na najmanju moguću meru. Ovde treba naglasiti da umesto da se stvari kreću napred, a slobode u Srbiji proširuju i produbljuju, novi srpski kralj, Aleksandar Obrenović je 1894. suspendovao Ustav iz 1888. i vratio na snagu onaj iz 1869. godine. Srbija je već bila na putu modernizacije, političkog, privrednog i kulturnog razvoja, pa je odluka kralja Aleksandra značila ponovno gubljenje vremena, što je karakterističan, nedovoljno istražen problem u srpskoj političkoj istoriji. Bolji položaj štampe nije postignut ni Ustavom iz 1901. godine, dok je nakon donošenja novog Ustava 1903. godine, izglasan i novi, liberalni Zakon o štampi u januaru 1904. godine. U pet situacija ovim zakonom je predviđena zabrana novina: za uvredu vladaoca i članova kraljevskog doma, za uvredu stranih vladara, za

uvredu narodne skupštine, za neposredno pozivanje građana da silom menjaju ustav i zakone i, na kraju, za povredu javnog morala.

Zaključak

Retrospektivnom analizom uočavamo svu složenost normativnog uobličavanja pitanja cenzure štampe i slobode štampe u XIX veku u Srbiji. Konstitucionalizacija političkih prava započeta Namesničkim ustavom, svoju kulminacionu tačku doseže ustavnom reformom iz 1888. godine. S obzirom na to da su oba ustavna dokumenta imala dva perioda važenja, oba se mogu posmatrati kao da su izvesna kočnica ustavnog razvitku Srbije. Zatim, sadržina i domašaj ustavnog normiranja i usvajanja idealnog zakona o slobodi štampe konstantno su bili uslovljeni konkretnim društvenim ambijentom, aktuelnim rasporedom političkih snaga, njihovim ideologijama i interesima. Ustavni i zakonski okviri političkih sloboda, koji su obeležili posmatrani period ustavnog razvoja, su, zapravo, refleksija dva ustavna koncepta.

Srpske vlasti su u konkretnim istorijskim okolnostima postepenog izgrađivanja državnog aparata i osvajanja nezavisnosti restriktivno garantovale sva, a naročito politička prava, sa ciljem zaštite, pre svega, sopstvenih pozicija. Međutim, ne treba prenebregnuti činjenicu da su političke borbe u Srbiji oduvek destruktivno delovale na državni život.

Nesigurni koraci srpske države, uz česta posrtanja, stvorili su specifične okolnosti u kojima se može naći opravdanje za konzervativno zakonodavstvo. Odgovor na pitanje da li je narod u Srbiji predugo ostao u stanju maloletstva, što je od predstavnika vlasti zahtevalo da ga ograničavanjem prava zaštiti od samoga sebe ili je ograničavanjem sloboda vlast sprečavala osveščivanje stanovništva jer narod sazreva u slobodi za slobode, stvar je ličnog opredeljenja. Ipak, čak i onda kada se oslanjala na najslobodoumnija evropska rešenja, njihovo oživotvorenje u

Srbiji uvek je bilo bremenito specifičnim tumačenjima i zaobilaženjem propisa.

Naposletku možemo zaključiti da u Srbiji XIX i početka XX veka egzistira direktna represivna kontrola štampe koja se ogleda u prethodnom izdavanju dozvola za štamparsku delatnost, te prethodne cenzure i krivičnog sankcionisanja, odnosno kasne cenzure. Indirektna kontrola koju Goldštajn i Rut određuju kao garancije ili obveznice opreza i posebni porezi na štampu koji imaju za cilj obeshrabljivanje štampanja i kupovine novina ne postoje u Srbiji kao u pojedinim zemljama Zapadne Evrope toga doba. Naposletku kao najsvetlije doba slobode štampe u Srbiji XIX i početka XX veka izdvaja se ne tako dug period važenja Zakona o štampi iz 1881. godine, kao zakona koji je garantovao najveću slobodu srpskoj štampi u datom vremenskom okviru.

LITERATURA

- Allwn, E., *International origins of the newspaper*, Journalism Quarterly 7, 4 (1930);
- Asante, C. E., *Press Freedom and Development: A Research Guide and Selected Bibliography*, Greenwood Press, 1997;
- Bjelica, M., *Borba za slobodu štampe u Kneževini Srbiji*, Istorijski časopis, knjiga IX, Istorijski institut Beograd, 1977;
- Ćorović, V., *Istorija srpskog naroda*, Glas srpski, Banja Luka, 1997;
- Dorđević, R. T., *Adolf Berman u Rumuniji*, U: Prilozi za književnost jezik istoriju i folklor, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1927. str. 233-235.
- Erdem, B., *The Ordeal of the Turkish Press*, Temmuz, 2018;
- Goldstein, R., *Freedom of the press in Europe, 1815-1914*, Publication: Columbia, S. C. : Association for Education in Journalism and Mass Communication, University of South Carolina, 1983;
- Gorman, L., McLean, D., *Media and Society into the 21st Century: A Historical Introduction*, Wiley-Blackwell, 2009;
- Hachten, A. W., *The world news prism: Changing media, clashing ideologies (2nd ed.)* Ames, IA: Iowa State University press, 1987;
- Haule, J. L., *Press controls in colonial Tanganyika and post-colonial Tanzania, 1930-1967: A proposition for research in African journalism history*. Doctoral dissertation, Southern Illinois University, Carbondale, 1984;
- Mokriš, S., *Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, vol. 54, br. 4, Zagreb, 2011, str. 115-130;
- National Assembly of France, "The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen", 26 August 1789;
- Prodanović, J., *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Srpski narod u XIX veku, Beograd, 1936;
- Randelović, N., Todorović-Krstić, M., *Odabrani izvori iz ustavnopravne istorije južnoslovenskih naroda*, Beograd 2009;
- Rohdewald, S., *Sacralizing the Nation through Remembrance of Mediaeval Religious Figures in Serbia, Bulgaria and Macedonia*, Leyde–Boston, Brill, 2022 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 85/2);
- Siebert, F. S., *Freedom of the Press in England 1476-1776: The Rise and Decline of Government Control* (Urbana: University of Illinois Press, 1965;

- Stepanović-Todorović, S., *Collection and preservation of newspapers in the library of SASA: Between Tradition and new Technology*, In: Halmut Walravens, *Newspapers in Central and Eastern Europe – Zeitungen in Mittel und Osteuropa*, Berlin, 2003, p. 73-78;
- Stojanović, D., *Prava građana u ustavima Srbije, Ustavni razvitak Srbije u XIX i početkom XX veka*, SANU, Beograd 1990;
- Sundt, C., *From Folletos to „Fake News“: The Origins of the Political Fragmentation of Media*, *Decimonica, Journal of Nineteenth Century Hispanic Cultural production*, vol. 15, num. 2, 2018, 48-65;
- Todorović, M., *Sloboda štampe u Srbiji XIX veku*, (Niš: „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu“, LXI, 2012);
- Ward, K., *The Development of the Mass Media in the Nineteenth Century*, In: *Mass Communications and the Modern World. Themes in Comparative History*. Palgrave, London, 1989, p. 21-57.
- Wilke, J. “Censorship and Freedom of the Press”, *European History on-line (EGO)* (Mainz: Leibniz Institute of European History, 2013).

Marija Vasić

PhD student Faculty of law University of Niš

**CENSORSHIP AND FREEDOM OF THE PRESS IN 19TH
CENTURY EUROPE WITH A SPECIAL FOCUS ON
THE PRINCIPALITY AND KINGDOM OF SERBIA**

Abstract:

In the paper, the author deals with the presentation and analysis of legislative standards on press censorship and press freedom in Europe XIX with a special emphasis on the legal framework of the Principality of Serbia and the Kingdom of Serbia. The aim of the paper is to see to what extent the legislative regulation of the press and freedom of the press in Serbia in the 19th century was in step with the legislative models in this area in other countries of that era. In the first part of the paper, the author first presents the theoretical understanding of the press in the 19th century, highlighting the key segments of the press, as well as the importance that the press of that era had for social communities. After that, the author shows in the paper the key determinants that led to the expansion of the press in the 19th century, in addition to this, the author points to the development of ideas about the freedom of the press from the 17th to the 19th century, indicating the forms of direct and indirect regulation of the press that were applied both in the area Europe, as well as outside this area. Special focus is given to censorship as the biggest obstacle to freedom of the press. The central part of the paper is a discussion of the legal regulations concerning the press and freedom of the press in Serbia in the period from 1830-1904, in which the author gives a chronological account of the development of this legal field, starting with the legal regulation of censorship, which is considered the forerunner of the Law on Printing, through the adoption of the first Law on Stamping in 1870, until its amendments and additions up to 1880, and the adoption of the Law on Printing in 1881 and its amendments and additions ending in 1904. Parallel to the analysis of the provisions of the aforementioned laws, in this part the author also gave an

account of the treatment of the press and freedom of the press in the Constitutions of Serbia, starting with the Constitution of the Principality of Serbia from 1869, and ending with the Constitution of the Kingdom of Serbia from 1888. In the final part of the paper, the author presents his conclusions about the level of press freedom in the aforementioned period in Serbia, and the forms of press censorship that were prevalent.

Key words: press, press freedom, censorship, Kingdom of Serbia, Principality of Serbia.

UDK: 32:929 Пашић Н.
UDK: 329(497.11)''1881/1926''

Predato: 13.04.2022.
Prihvaćeno: 15.9.2022.
Originalni naučni rad

Jovan Božović⁶
student doktorskih akademskih studija
Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

NIKOLA PAŠIĆ I RADIKALNA STRANKA - IZMEĐU OPOZICIJE, VLASTI I KORUPCIJE

APSTRAKT

Ovaj rad je pokušaj da se da skroman doprinos proučavanju „lika i dela“ Nikole Pašića i političke ideologije i prakse Radikalne stranke, čiji je Pašić bio i ostao sinonim. Ta simbioza vođe i stranke krajem 19. i početkom 20. veka, tokom više decenija, usmerila je srpsko društvo. Kuda, još nema ni jasnog ni jedinstvenog odgovora. Protiv svih vladara, s njima ili za njih? U vreme kada je u Srbiji bilo teško birati put (ako je to ikada u ovoj zemlji bilo lako), Pašić i Radikalna stranka predvodili su Srbiju kroz Balkanske ratove i Prvi svetski rat. Do ivice egzistencije i nazad, do pobede. Kada je reč o korupciji, postoje istorijski navodi o umešanosti Nikole Pašića i njegove stranke, izneti pod uticajem političke klime kasnog 19. i ranog 20. veka, zbog čega se moraju analizirati sa rezervom. Međutim, jedna od nespornih zamerki Pašiću i Radikalnoj stranci je da nisu učinili dovoljno da se korupcija smanji do granice podnošljivosti, jer nisu zaustavili niti sprečili dva osnovna generatora korupcije tog vremena – sukob interesa i dispozicione fondove.

Ključne reči: Nikola Pašić, Radikalna stranka, vlast, opozicija, korupcija.

⁶ ajbozovic@gmail.com

Uvod

Nikola Pašić i Radikalna stranka⁷ su tokom svog života, odnosno postojanja, značajno uticali na smer razvoja srpske i kasnije jugoslovenske države. Od 1881. do 1941, menjajući Srbiju i Jugoslaviju, Radikalna stranka imala je različite periode svoga rada, menjajući se i sama – od organizovanja stranke, formiranja idejne osnove i borbe za političku vlast (1881-1903), kroz „zlatno doba“ na kormilu srpske države (1903-1914/1918), do godina ustupaka, osipanja i opadanja (1918-1941) (Protić, 1990). Za sve to vreme srpski radikalizam nametnuo se kao centralna politička i pravna misao u Srbiji poslednjih decenija 19. i prvih decenija 20. veka, a kasnije i u Kraljevini SHS i Jugoslaviji. Iako je bilo i liberalnijih ideoloških rešenja, političke ideje i praksa Radikalne stranke odgovarale su najvećem broju birača i tadašnjoj socijalnoj strukturi stanovništva.

Kao ključni faktori vlasti, i Pašić i Radikalna stranka bili su u poziciji da na odlučujući način utiču na korupciju⁸ u Srbiji i Jugoslaviji. Imali su priliku da u istoriji srpske pravne i političke misli, nakon započete borbe protiv korupcije u prvim godinama svoga rada, ostanu upamćeni kao lideri u toj borbi, ali su tu priliku propustili.

U stručnoj literaturi nema mnogo radova koji su njihovu politiku i praksu posmatrali i kroz prizmu korupcije. U tom cilju, uz upotrebu istorijsko-pravnog metoda kao osnovnog, metode analize sadržaja i komparativno-pravnog metoda kao pomoćnih, nastao je ovaj rad. Dakle, predmet ovog rada je razmatranje političkih i pravnih ideja, ali i praktičnih postupaka Nikole Pašića i Radikalne stranke, prvenstveno u periodu od osnivanja stranke 1881. do smrti Nikole Pašića 1926 – kako

⁷ U ovom radu će za navedenu političku stranku umesto originalnog i punog naziva Narodna radikalna stranka biti korišćen skraćeni naziv Radikalna stranka.

⁸ Pod korupcijom će se smatrati „odnos koji nastaje korišćenjem službenog ili društvenog položaja ili uticaja radi sticanja nedozvoljene koristi za sebe ili drugoga“, kako je to propisano odredbom člana 2. st. 1. t.1. Zakona o sprečavanju korupcije („Službeni glasnik RS“, br. 35/19, 88/19, 11/21 – autentično tumačenje, 94/21 i 14/22).

bi na osnovu njihovog opozicionog delovanja i „vremena vlasti“ na kraju analizirali njihov odnos prema korupciji.

Kada je reč o korupciji, postoje istorijski navodi o umešanosti Nikole Pašića i njegove stranke. Važno je napomenuti da su ovi navodi izneti pod uticajem političke klime kasnog 19. i ranog 20. veka, zbog čega možda ne odražavaju u potpunosti stvarna dešavanja ili stanje Radikalne stranke. Međutim, u nedostatku pouzdanijih podataka, moraju biti uzeti u obzir postojeći podaci o faktorima korupcije koji su na njih uticali, kao i neke optužbe za korupciju.

Predistorija Radikalne stranke

Prve liberalne i državnopravne ideje u Srbiji pojavile su se sredinom 19. veka, kada se gotovo u isto vreme pojavljuju relativno bogata prevodilačka književnost i malobrojna grupa stipendista srpske države, intelektualno formirana na zapadnoevropskim univerzitetima, koji su u javnom životu nastupali s pozicija modernih evropskih ideja o individualnoj i nacionalnoj slobodi (Popović-Obradović, 2008). Nakon Svetoandrejske skupštine 1858. iskristalisale su se dve političke grupe – konzervativci i liberali. Konzervativci su se zalagali za policijsko-birokratski režim vladavine, a liberali za narodno predstavništvo sa potpunom zakonodavnom vlašću. Iako je 1869. Namesničkim ustavom uspostavljen predstavnički sistem, usvojeno načelo podele vlasti i priznata osnovna lična i politička prava građana, ni to nije dovelo do formiranja organizovanih političkih stranaka, već su u skupštini i dalje postojale neformalne grupe poslanika koje su se delile na vlast i opoziciju. U tom periodu omladina okupljena oko socijaliste Svetozara Markovića 1871. donosi program u kome, pored ostalog, zahteva promenu ustava, slobodu štampe i udruživanja, nezavisnost sudstva i lokalnu samoupravu. I pored toga, tek uoči izbora 1874. u skupštini se pojavila i treća struja, predvođena Adamom Bogosavljevićem, koja je

predstavljala vezu između Svetozara Markovića i Radikalne stranke. Pašić 1878, kada po prvi put postaje narodni poslanik, postaje centralna figura ove radikalske grupe. Nakon promene geopolitičke mape Balkana, 1880. knez Milan na vlast dovodi mladokonzervativce, koje predvodi Milan Piroćanac, insistirajući na što bržoj modernizaciji patrijarhalne Srbije (Šemjakin, 2000). Na parlamentarnim izborima mladokonzervativci su, u koaliciji sa radikalima, odneli apsolutnu pobedu, da bi potom prilikom podele vlasti ignorisali radikale, zbog čega oni januara 1881. formiraju poseban poslanički klub, pokreću partijsko glasilo „Samouprava“ i u prvom broju objavljuju stranački program (Bartulović&Randjelović, 2012).

Od opozicije ka vlasti (1881-1903)

Prve političke stranke u Srbiji formalno nastaju 1881-1882, a njihovo formalno organizovanje predstavlja početak parlamentarnog i vanparlamentarnog sukoba već definisanih političkih projekata, čija je osnovna linija podele bila odnos prema Zapadu. Prvi je nastao u krugu vladajuće elite, pod uticajem Zapada, a drugi pod uticajem sledbenika narodnjačko-socijalističkih ideja Svetozara Markovića, koji su oformili Radikalnu stranku (Popović-Obradović, 2008). Radikalna stranka je faktički formirana 8/20. januara 1881, objavljivanjem njenog programa, u kojem je postavljen cilj: „Unutra narodno blagostanje i sloboda, spolja oslobođenje i ujedinjenje ostalih delova Srpstva“ (Kazimirović, 2019). Istaknuti su zahtevi za narodni suverenitet, decentralizaciju vlasti, nezavisno sudstvo i pravedno oporezivanje. Statut stranke donet je 15/27. novembra 1881, a nakon odobrenja ministra unutrašnjih dela

20. novembra/2. decembra 1881, stranka je i formalno-pravno počela sa radom.⁹

Na osnovu analize ideologije, programa i političke prakse, brojni autori su imali dijametralno suprotne ocene Radikalne stranke, tako da je ona određivana ili kao seljačka ili kao (malo)građanska stranka, ali se čini da je Radikalna stranka sadržala elemente i jednog i drugog. Protić (1990) čak smatra da je primerenije Radikalnu stranku definisati kao pokret, pri čemu u prvom periodu istorije pokreta razlikuje četiri faze ideološkog razvoja: radikalizam u povelju (1870-1881); borbeni radikalizam (1881-1886); pragmatični radikalizam (1886-1894) i radikalizam u senci (1894-1903). U tom periodu Radikalna stranka je bila pod jakim dejstvom idejnih i političkih kretanja u Evropi, ali i društvenih, ekonomskih i političkih osobenosti srpskog društva. Strani ideološki izvori su dolazili sa tri strane - prvi iz ruske socijalističke tradicije, drugi iz Francuske tokom osme decenije 19. veka, a treći iz Engleske tokom devete decenije 19. veka.¹⁰

Od osnivanja stranke pa sve do Radikalno-liberalnog sporazuma 1886, radikali su bili razapeti između nasilnog i mirnog puta dolaska na vlast, da bi 1886. odustali od prevrata i pod uticajem političke stvarnosti razvili se u masovan pokret za praktične reforme, napuštajući ekonomska rešenja Svetozara Markovića.

Kada su u pitanju strani izvori i ideje francuskog radikalizma, posebno je interesantna činjenica da prvi program Radikalne stranke hronološki prethodi programu francuskih radikala. Sledeći tu hronologiju, moglo bi se pomisliti da je srpski radikalizam uticao na francuski, ali je u realnosti bilo obrnuto. I pored značajnih sličnosti, postojale su, kako navodi Protić (2012) i razlike: u odnosu prema crkvi (u Srbiji je niže sveštenstvo Srpske pravoslavne crkve iz unutrašnjosti

⁹ Narodna skupština donela je 1881. Zakon o zborovima i udruženjima, kojim je omogućeno osnivanje stranaka, uz obavezu da pre početka rada nadležnoj opštinskoj vlasti dostave statut, imena članova, osnivača i predstavnika.

¹⁰ Izraz "radikal" je u političkom smislu prvi put upotrebljen u Engleskoj 1776. godine.

bilo uključeno u Radikalnu stranku); republikanskom uređenju (u Srbiji je maksimalni domet bio ograničenje vlasti krune) i spoljnim odnosima (u Srbiji je radikalizam u svojoj suštini bio nacionalni pokret koji je na istaknuto mesto stavio oslobođenje i ujedinjenje svih delova srpskog naroda). Britanska parlamentarna teorija je došla do izražaja u Ustavu od 1888, čime su radikali prihvatili ustanovu stranačke vlade.

Stubove ideologije Radikalne stranke na unutrašnjem planu činili su ustavnost, parlamentarizam, lokalna samouprava i demokratske slobode, a na spoljnom državna nezavisnost, te oslobođenje i ujedinjenje svih Srba. Tek tokom poslednje decenije 19. veka radikali su razvili potpun nacionalni program, čija su četiri stuba činili nacionalna ideja, oslanjanje na Rusiju, rad na oslobođenju balkanskih naroda i planovi za ujedinjenje Južnih Slovena.

Domaće izvore ideologije Protić (2012) vidi u posebnim okolnostima koje su vladale u Srbiji - u velikoj netrpeljivosti između radikala i krune; protivničkim političkim strankama, koje nisu ni želele da političko delovanje usmere ka masama; i u sastavu srpskog društva u kome je ogromnu većinu predstavljalo seljaštvo, zbog čega je i idejna osnova radikalizma neizbežno morala da se prilagodi masovnom stranačkom članstvu.

Iako o ideologiji Radikalne stranke postoje podeljena mišljenja, treba naglasiti da su radikali obezbedili podršku ogromne većine seljaštva (87% stanovništva) gradeći ideologiju na temelju patrijarhalnosti, veličajući seosku idilu - život u zadrugama, bez banaka, kapitalista i železnica, sa malim porezima i širokom opštinskom samoupravom, sa skromnom državom u kojoj seljaka poštuju (Šemjakin, 2000). Jednu dimenziju takve ideologije odredio je sam Pašić, koji je vrlo rano postavio čvrstu granicu između onih koji su uz njega i onih koji ga odbacuju. U tome se prvi određuju kao narod, a stranka koja ih predstavlja kao narodna stranka; drugi se određuju kao „vlasnici“, a njihove stranke kao nenarodne stranke (Popović-Obradović, 2008).

Prilagođavajući ideje francuskog radikalizma srpskim uslovima, Radikali su postupali suprotno postulatima o političkoj nadgradnji putem stvaranja jake, centralizovane nacionalne države i njenom demokratskom organizacijom (Lukić, 1995). Opređenije za zadružnu i manufakturnu proizvodnju bilo je anahrono već u začetku ideološkog profilisanja. Čini se da je time i ideologija Radikalne stranke u startu usmerena na slepi kolosek, ali ne na železnički, protiv koga su se u početku zdušno borili, već na slepi kolosek istorije. Usporavanje modernizacije svakako je odgovaralo patrijarhalnom karakteru agrarnih zajednica najbrojnijeg sloja stanovništva, ali je sustizanje evropskih uzora pretvorilo u nemoguću misiju. Izgleda da je u programskoj orijentaciji, uprkos nominalnom radikalizmu, prevladala *teorija skoka* Černiševskog, prema kojoj je moguć direktan prelazak iz feudalizma (u našim uslovima – seoskih zadruga) u socijalizam. Pokušavajući da preskoče nužnu fazu razvoja, Pašić i Radikalna stranka su posledično, nakon oslobodilačkih ratova, umesto izgradnje jake nacionalne države i razvoja parlamentarne demokratije, svoju političku praksu zasnovali na izgradnji nove države, koja svakako nije bila nacionalna, i u kojoj brojnost političkih partija svakako nije značila i postojanje parlamentarne demokratije. Upoređujući program objavljen u „Samoupravi“, koji je obuhvatao osnovne poglede stranke u devet odeljaka (Prodanović, 1936), čini se da je programska konstanta Radikalne stranke bila zapravo njena praksa - prilagodljivost političkoj situaciji. Ideologija je služila Radikalnoj stranci – nikad obrnuto.

Organizaciona struktura bila je najbitniji oslonac političkog delovanja Radikalne stranke. Tokom 1881. i 1882. održani su osnivački skupovi u skoro svakom selu, a susreti partijskog vođstva i članstva bili su učestali. Uz to, uputstvo Glavnog odbora iz marta 1883. nalagalo je da predstavnici iz unutrašnjosti „moraju biti pozvani u Beograd“ uvek kada stranka „treba da odluči o svojoj budućoj političkoj strategiji“ (Protić, 1990). Na prvom glavnom skupu stranke 1882. u

Kragujevcu, Radikalna stranka je dovršila svoju organizaciju, ali je Pašićev govor nadmašio značaj samog osnivačkog glavnog skupa. Braneći narodni suverenitet, istakao je da „nema u Evropi ni jedne države, koju je stvorio sam prosti narod... Gunjac i opanak – to je narod srpski, stvorio je ovu državu kralju, održava je znojem..., čuva je životom...“ (Kazimirović, 2019, 411). Nakon tog govora, „gunjac i opanak“ postaće paradigma Pašića i Radikalne stranke sve do danas.

Statutom stranke predviđeni su sledeći stranački organi: Glavni odbor, mesni odbori, a iznad svih njih je bio Glavni skup stranke, kao „vrhovni predstavnik stranke“. U svim bitnim stvarima Glavni odbor je dužan da sasluša mišljenje mesnih odbora (Narodna radikalna stranka, 1882). Radikalna stranka je organizacijom stranke daleko nadmašila svoju konkurenciju. Kroz tako strukturiranu organizaciju okupljane su pristalice, uvedena stranačka disciplina i stvorena stranačka solidarnost. Kako navodi Protić (1990), stranačka veza radikala naročito je bila vidljiva kada su postojala ministri - oni su činili sve da što više radikala dođe na javne položaje.

Socijalna struktura Radikalne stranke u velikoj meri odražavala je sastav srpskog društva. Njeno najviše rukovodstvo sastojalo se od beogradske inteligencije, od kojih su mnogi obrazovani u inostranstvu, ali od kojih niko nije bio rođen u Beogradu, niti dolazio iz poznate ili veoma imućne porodice. Najživlji i najborbeniji deo sačinjavali su školovani ljudi iz unutrašnjosti: profesori, učitelji, niži činovnici i sveštenici. Najbrojnija grupa bila je sastavljena od srpskog seljaštva, koje je gotovo bez izuzetka pristupilo Radikalnoj stranci (Protić, 1990). Vrhovno vođstvo, po prirodi stvari, gotovo nikada nije bilo potpuno jedinstveno, osim u periodu od 1881. do 1883, kada su članovi Glavnog odbora bili međusobno bliski prijatelji. Međutim, za sva razmimoilaženja, pa i napuštanja stranke, karakteristično je da niko za sobom nije povukao veći deo članstva, osim, možda, „samostalaca“.

Ustavna borba Radikalne stranke varirala je od negiranja krune do kompromisa sa liberalima i krunom. Prvi nacrt ustava iz 1883. predviđao je ograničenje uloge kralja, koncentraciju vlasti u Narodnoj skupštini, opšte pravo glasa, ukidanje apsolutnog veta vladara na zakone, narodnu vojsku i punu opštinsku samoupravu. Slom radikala u Timočkoj buni 1883, poraz kralja Milana u ratu protiv Bugarske 1885. i politička situacija u zemlji doveli su do toga da u novom ustavnom programu od 1886. radikali odustanu od narodne vojske i pune opštinske samouprave, uz pravo kralja da raspusti skupštinu.

Možda je za promenu ne samo ustavnih opredeljenja, već i za promenu celokupnog političkog diskursa stranke, prekretnicu predstavljao neuspeh Timočke bune, čiji je povod bio oduzimanje oružja od narodne vojske. Iako Prodanović (1936) piše da možda radikali nisu spremali bunu, jer su 1. novembra zakazali zborove u celoj zemlji za promenu ustava, Pašićev članak „Razoružanje narodne vojske“ u „*Samoupravi*“ postao je okidač za seljake da odbiju predaju oružja. Pobuna je izbila najpre u Boljevačkom srezu, da bi se kasnije proširila na Knjaževac, Sokobanju i Aleksinac. Čelnici Radikalne stranke su bili zatečeni razvojem događaja, tako da je većina članova Glavnog odbora uhapšena. Neki su uspeli da emigriraju (Nikola Pašić, Aca Stanojević), a lokalne radikalske prvake tok događaja je naveo da se stave na čelo naroda. Buna je nakon deset dana u krvi ugušena, a istaknute vođe radikala, zajedno sa odsutnim Pašićem, preki sud je osudio na smrt (Bartulović&Randjelović, 2012).

Timočka buna pokazala je dve stvari – ogroman politički uticaj Radikalne stranke, ali istovremeno i snagu monarhije. Tragajući za kompromisom, radikali su se približili ustavnim programima liberala i naprednjaka, što je pomilovanje osuđenih zbog učešća u Timočkoj buni značajno ubrzalo. U tom cilju u Nišu 1886. radikali usvajaju rezoluciju o ustavnom pitanju, ne samo kao prekretnicu, već kao suštinski nov

program stranke, kojim se napušta načelo narodnog suvereniteta i zakonodavna vlast deli sa kraljem u okviru ustavne monarhije.

Nameće se pitanje zbog čega je Radikalna stranka, započevši borbu za ustavnu reformu sa jednim programom, završili tu borbu prihvatanjem rešenja koja nisu odgovarala tom programu? Da li je to dokaz njihovog „otrežnjenja“ posle Timočke bune, ili lukavosti, jer su zapravo iskoristiti političke pogodnosti novog ustava za sopstvene ciljeve? U prilog druge opcije govore činjenice da su se prvi opšti izbori 1889. koji su održani u skladu s novim ustavom pretvorili u trijumf radikala. Radikalska većina bila je toliko nadmoćna da je istoričar Živan Živanović skupštinu nazvao „partijskom“.

„Mirni prevrat“ 1888-1889. označio je početak privremene političke dominacije radikala, jer su se svi oblici vlasti (osim Namesništva) našli pod njihovom kontrolom. Bez obzira na nominalni parlamentarizam, u zemlji je uspostavljen jednopartijski „radikalski režim“. Šemjakin (2000) u tome ne vidi ništa neobično, jer socijalna homogenost srpskog društva, prilikom uključivanja „čistog“ parlamentarnog mehanizma nije mogla a da se ne transformiše u monopol „narodne stranke“, koja izražava interese ogromne većine stanovništva.

Promena vlasti izazvala je opšte oduševljenje, ali i odmazdu, koja je krajnje eufemistički bila nazivana „narodnim odisajem“. Stopedesetorica naprednjaka izgubili su živote u zasedama ili postali žrtve gneva razuzdane rulje širom Srbije (Antić, 2021). Posle abdikacije kralja Milana 1889. na srpski presto stupa njegov sin Aleksandar, nakon čega slede novi izbori. Imajući u vidu značaj izbora, razumljivo je zbog čega radikalska vlada ništa nije želela da prepusti slučaju. Pošto u pripremama i sprovođenju izbora nije mogla da radi s nasleđenim činovničkim aparatom, sastavljenim mahom od naprednjaka, vlada je odmah po dolasku na vlast počela s prečišćavanjem činovništva, često uopšte ne vodeći računa o tome da li novopostavljeni činovnici imaju

propisane kvalifikacije za određene položaje u državnoj službi (Krstić-Mistrandžilović, 2018).

Početak 1891. Pašić je došao na položaj predsednika vlade i od njega se očekivalo da, umirivanjem unutarstranačkih trvenja, ojača radikalski kabinet prema skupštini. Sloga radikalske vlade i Namesništva potrajala je tek do leta 1892, kada je povodom smrti namesnika Koste Protića i izbora trećeg namesnika nastao otvoren sukob.

Smrt bivšeg kralja Milana 1901. i pojačani ruski pritisak na kralja Aleksandra da se sporazume s radikalima obnovili su pitanje ustavne promene. Politički temelj Ustava iz aprila 1901. bila je „fuzija“ – sporazum vođstva radikala s naprednjacima o zajedničkoj vladi, uz pokroviteljstvo kralja. Kompromisno vođstvo Radikalne stranke pristalo je i na gornji dom radi odbrane stečenih pozicija. Napuštanjem ustanove velike narodne skupštine Pašićevi radikali su se konačno javno odrekli načela narodne suverenosti (Krstić-Mistrandžilović, 2018). Zbog toga su se radikalske frakcije nepovratno razile: samostalci su bili protiv novog ustava, a stari radikali, još uvek uzdrmani zbog progona posle Ivanjdanskog atentata, nisu mogli da nateraju pojedine svoje prvake da napuste unosne državne položaje kad stranka nije bila na vlasti (Antić, 2018). Iako je 1901. došlo do formiranja dve frakcije povodom donošenja oktroisanog ustava, stranka je do kraja 1904. formalno sačuvala jedinstvo. Mladi radikali (Samostalci) su 1904. obrazovali Samostalnu radikalnu stranku, iz koje će posle Prvog svetskog rata nastati Demokratska stranka.

Zlatno doba (1903-1914/1918)

Srbija je u svom 'zlatnom dobu' postala parlamentarna ustavna monarhija. Pašićevi radikali obrazovali su više vlada koje su, uprkos izazovima u spoljnoj politici, započeli reforme koje su dovele do velikih pobeda u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Srbija je

napredovala, izrastajući u evropsku demokratsku državu, s rastom privrede i političkog uticaja, što je izazivalo stalna trvenja s Austrougarskom. Nakon „Carinskog rata“ i aneksije, dogodio se 1914. atentat na austrougarskog prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu. Pašić je govorio da je taj atentat „pucanj u srce Srbije“, ali u Evropi toga doba to više niko nije želeo da čuje.

Na početku ovog perioda, odmah nakon ubistva kraljevskog para 29. maja 1903. formirana je „revolucionarna vlada“, koja je za 2. jun sazvala oba doma narodnog predstavnništva, stavljajući im u zadatak izbor novog kralja i donošenje odluke o pitanju ustava. Formalno, i kraljevska vlast i režim u celini, zasnivali su se na volji narodnog predstavnništva. Medjutim, u realnosti, i kralj i pobednička većina bili su dužnici vojske, koja je, zajedno sa svojim tajnim organizacijama, sve do Prvog svetskog rata značajano uticala na unutrašnje prilike. Kako navodi Antić (2021), iako su parlamentarizam i demokratija lišeni starih prepreka, zloupotrebe su bile česte, a korupcija prisutna. Približivši se svojim evropskim uzorima, Srbija je tek trebala da stvori demokratsku i parlamentarnu tradiciju.

Za vreme važenja Ustava od 1903. u Kraljevini Srbiji je održano pet opštih izbora: 1903, 1905, 1906, 1908 i 1912. Njihova zajednička karakteristika je dominacija Radikalne stranke, čije liste su dobijale od 70,7% do 75,3% glasova. U navedene procenete su uračunati mandati staroradikala i samostalaca, jer su i jedni i drugi zbog ideološke bliskosti i političke prakse, i za članstvo i za birače bili i ostali – radikali.

Nova radikalska vlada „rešila se“ zaverenika njihovim penzionisanjem 1906, uz materijalno obeštećenje, javno iskazivanje zahvalnosti za „novu žrtvu“ i ustupke u pogledu njihovih ambicija da nastave sa uticajem na institucije. Sve do 2012. smenjivale su se kolacione, koncentracione i homogene radikalske vlade. Stranačke borbe oživele su odmah posle okončanja Balkanskih ratova, pa je Pašićeva vlada otpočela s pripremama skupštinskih izbora zakazanih za

1. avgust 1914. Pošto izbori zbog izbijanja rata nisu sprovedeni, Srbija je u Veliki rat ušla s homogenom radikalskom vladom i predstavničkim telom iz vremena pre Balkanskih ratova (Krstić-Mistrandžilović, 2018). Novembra 1914. formirana je nova vlada, na čelu sa Pašićem, a nakon povlačenja na Krf 1915. Pašić je sve vreme bio predsednik vlade u egzilu. 1917. potpisana je Krfska deklaracija kojom je stvaranje jedinstvene države bilo proglašeno za jedan od najvažnijih ciljeva, nakon čega 1. decembra 1918. nastaje Kraljevina SHS.

Od vlasti ka propasti (1918-1941)

Sukob u srpskom državnom vođstvu izazvan Ženevskom konferencijom i događajima pre i posle nje, stvorio je nepovoljnu početnu poziciju za rad Pašiću i Radikalnoj stranci u novoj državi. Rezultati Ženevske konferencije bili su Pašićeva poruka regentu Aleksandru da ujedinjenju treba pristupati mnogo obazrivije. Pašić je povodom toga bio udaljen sa kormila države, a regent je uz pomoć drugih radikala, podržan od Francuza, obavio posao kroz tzv. Prvodecembarški akt o ujedinjenju i stvaranju prve vlade Kraljevine SHS (Krivokapić-Jović, 2011). Po stranačkom sporazumu prvi predsednik vlade Kraljevine SHS trebalo je da bude Pašić, ali je regent mandat dao Protiću. U stranci je došlo do raskola oko pitanja državnog uređenja Kraljevine SHS zbog Protićevog (federalističkog) nacrtu ustava, ali je u tom sukobu Pašić odneo pobjedu, a Protić napustio stranku, nakon čega su radikali sa Demokratskom strankom, strankama Slovenaca, muslimana i nacionalnih manjina izglasali centralistički Vidovdanski ustav.

U Kraljevini SHS Radikalna stranka nastavlja vladavinu u koalicijama sa drugim strankama. Sve do svoje smrti Pašić je vodio borbu da očuva kontrolu nad sve podeljenijom strankom. U samoj stranci Pašić je morao da izdrži, naročito 1919. i 1920. tokom mirovne

konferencije, ogromne pritiske da se stranka transformiše u novu stranku sa „novom firmom“, što se završilo suzbijanjem tih ideja i jedinstvenim istupom krajem septembra 1920. Definitivan udarac stranci i Pašiću došao je na izborima za ustavotvornu skupštinu 1920, koji su predstavljali poraz Radikalne stranke, uprkos Pašićevoj popularnosti, pobjedničkom ratu i liberalnom nastupu među biračima, kada su se na radikalskim listama našli u značajnom broju predstavnici bivše austrougarske vlasti. Bio je to put od levog do desnog centra na političkoj sceni, ali se na tome nije stalo. Pašić je gradio planove novog nastupa Radikalne stranke, čija glavna odlika je bila da saradnja sa nejugoslovenskim narodima u novoj jugoslovenskoj državi (Krivokapić-Jović, 2011).

U vreme Pašićeve ostavke i imenovanja Nikola Uzunovića za premijera, u Radikalnoj stranci su se pojavile tri struje, među kojima i struja Ljubomira Jovanovića, koja je pomagala kralju Aleksandru protiv Pašića, i koja će biti ključna u razotkrivanju korupcionaških afera u samoj stranci. Ljubomir Jovanović, isključen iz stranke, početkom 1926. preko svog srodnika Dragiše Stojadinovića, publikovanjem dokumentacije iz Ministarstva trgovine i industrije, pokrenuo je korupcionaški skandal protiv Pašićevog sina. Taj korupcionaški skandal bio je, kako se pokazalo, početak kraja i Pašića i Radikalne stranke.

Sve što se posle Pašićeve smrti dešavalo sa Radikalnom strankom, njeno opadanje i propadanje, zapravo su posledica svojevrzne identifikacije Pašića i Radikalne stranke za njegovog života. Nakon Pašićeve smrti 1926. frakcionaštvo se intenzirivalo, imajuću u vidu da Pašić (svojestveno sebi) nije imenovao partijskog naslednika. Međutim, posle Pašićeve smrti nijedan radikalski političar nije mogao da se uporedi sa njegovim autoritetom. Za predsednika Glavnog odbora izabran je Pašićev možda najverniji saborac Aca Stanojević, ali je lider stranke zapravo postao potpredsednik Miloš Trifunović, s obzirom na to da je Stojanović bio u poznim godinama i živio u Knjaževcu. Nakon

uvođenja Šestojanuarske diktature 1929. Radikalna stranka je bila zabranjena. Deo radikala učestvuje u vladama pod novim Ustavom od 1931, dok Glavni odbor okupljen oko Ace Stanojevića zahteva ukidanje kraljevske diktature, vraćanje parlamentarizma i lokalne samouprave. 1935. Radikalna stranka, Jugoslovenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka ujedanju se u Jugoslovensku radikalnu zajednicu, sa Milanom Stojadinovićem na čelu. Glavni odbor Radikalne stranke ubrzo se razilazi sa Stojadinovićem, tadašnjim predsednikom vlade, i prelazi u opoziciju. Tokom Drugog svetskog rata radikali su bili podeljeni u više frakcija — uz pokret Draže Mihailovića, uz vladu Milana Nedića, kao i uz vladu u emigraciji. Nakon Drugog svetskog rata došlo je do likvidacije svih stranaka, osim Komunističke partije Jugoslavije i nakratko Demokratske stranke Milana Grola, pa time i do formalnog ukidanja (već tada faktički nepostojeće) Radikalne stranke.

Pašić i(li) Radikalna stranka

Politički rad Nikole Pašića trajao je dugo – pet decenija. Za to vreme u Srbiji su se smenila četiri kralja i dve dinastije, pet puta se promenio ustavni poredak, dogodilo se pet državnih udara, od kojih su dva Pašiću donela vlast (1893. i 1903), a jedan ga njoj približio (1901), vođeno je pet ratova, od kojih tri s Pašićem na čelu vlade i, konačno, promenila su se dva državna okvira – Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS. Kao neprikosnoveni vođa najveće političke organizacije koju je Srbija do tada imala, Pašić je tokom skoro 50 godina bio ključna ličnost političkog života u Srbiji, a lider Radikalne stranke čak 45 godina. Po pet puta bio je predsednik vlade i predsednik Narodne skupštine, a na mestu ministra vanjskih dela našao se četiri puta. Gradonačelnik Beograda bio je od 1889. do 1891, a potom i 1897. Bio je na vlasti u

zaista najtežim trenucima za državu i uspeo je da ostvari većinu državnih ciljeva u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu.

Tačan datum Pašićevog rođenja nije sa sigurnošću poznat (decembar 1845), kao ni socijalno poreklo (rodjen u pekarskoj ili trgovačkoj porodici). Nadimak „Baja“ stekao je kao dete, „nasledivši“ ga od starijeg brata. Kao odličan student Tehničkog fakulteta Velike škole u Beogradu, o državnom trošku 1868. biva poslat u Cirihi, kako bi nastavio studije na Politehničkoj školi. Uprkos uvreženom shvatanju, Pašić nije završio studije. Oženio se bogatom Srpkinjom Đurđinom Duković, čiji je otac bio tršćanski trgovac i veleposednik. S njom je imao troje dece, sina Radomira i ćerke Daru i Pavu (Kazimirović, 2019).

Kao student u Švajcarskoj, pokazao je interesovanje za politiku i ideje socijalizma, a po povratku u Srbiju počinje da radi kao urednik socijalističkog lista „Oslobođenje“, da bi kao novinar, u svojoj 33. godini, po prvi put postao narodni poslanik 1878. Ostalo je istorija...

„Mladi“, „zreli“ i „stari“ Pašić drastično se razlikuju, toliko da bi se, razmatrajući ideje koje je zastupao tokom života, mogli zapitati da li se uopšte radi o istoj ličnosti. Činjenica je, međjutim, da se prva faza njegove političke karijere - „mladi“ Pašić - završila nizom neuspeha iz kojih je on izvukao velike pouke. Iz tih neuspeha i poraza je sledila njegova izreka da „doktrina treba da služi životu, a ne život doktrini“ (Krivokapić-Jović, 2011), koju će dosledno slediti.

U toj prvoj fazi Pašić je u Cirihi pripadao grupi koja se okupljala oko Mihaila Bakunjinina, kasnije je bio jedan od najbližih saradnika Svetozara Markovića, da bi potom pripadao i grupi „boraca za narodna prava“ Adama Bogosavljevića. Bez obzira koje je ideje zastupao, za njega su one bile samo sredstvo da se ostvari politička promena. Čin osnivanja Radikalne stanke bila je samo poslednja karika u lancu njegovog idejnog sazrevanja. Pašić je dočekao i iskoristio prvu priliku - postao je šef Radikalne stranke, iako nije imao osobine ni Markovića ni Bogosavljevića, ali je imao nešto drugo što ga je izdvajalo. Imao je tri

osobine neophodne za uspeh - neutoljivu želju za vlašću, istančan osećaj za opasnost i umeo je da proceni politički trenutak. Kada da napadne, kada da ustukne. U tome je ležala njegova nadmoć nad drugima (Protić, 1990).

Što se tiče Pašićevih psihičkih osobina, savremenici su ga opisivali ili izrazito pozitivno, ili izrazito negativno. Prvi su ga opisivali kao prisebnog u najtežim prilikama, koji brzo i lako prosuđuje ljude i situacije, jer je intuitivno politički mislio; bez vidljivih manifestacija emocije, sa praktičnim i realnim pogledom na prilike u životu (Županić, 1926); flegmatičnog, strpljivog, lukavog i ciljno orijentisanog, što je odstupalo od stereotipa o Srbinu kao impulsivnom i ratobornom (Cvijić, 2011). Drugi su ga opisivali kao najtipičniji primer ne samo srbijanskog nego i uopšte balkanskog političara i državnika (Kazimirović, 2019). Čutljivost mu je vremenom postala stil u radu, od koje je napravio veštinu i njome pobeđivao mnoge protivnike, pa je razvio sposobnost da „više osetljivih pitanja prećuti nego da na njih odgovori“, kako je o njemu pisao Milorad Ekmečić. Kao političar, voleo je da posao obavlja u tišini, čak vodeći pri tom mnogo računa o nijansama, uveren da je „nijansa duša politike“ (Popović-Obradović, 2008).

Protić (1990) opisujući Pašića navodi da nije bio politički mislilac, već realista koji je razumeo neophodnost kompromisa; da je bio političar mogućeg, „majstor političkih povrataka“, više državnik, nego pravi partijski čovek; da je doživljavan kao ambiciozan beskrupulozan političar, spreman na odstupanja od principa zarad vlasti; da je smatran za konzervativca, spletkaroša i lažljivca, a da je verovatno bio od svega pomalo.

U traganju za Pašićevim mestom u nacionalnoj istoriji, možda ključno pitanje koje se postavlja je zapravo pitanje njegove evolucije, jer Pašić nije bio političar jednog režima. Njegov skupštinski rad bio je samo jedna, ali značajna dimenzija tog pitanja. U opoziciji, Pašić je veoma mnogo govorio o unutrašnjoj politici. Kasnije, kada je prihvatio

politiku kompromisa s krunom, svaki dalji korak Pašić je obrazlagao misijom Srbije. Kad se nakon 1903. branio od optužbi opozicije, Pašić je svoju politiku mira objašnjavao kao pripremu za rat. Jasan i dosledan je bio samo u ideji podređivanje svih pitanja „nacionalnom zadatku“ Srbije (Popović-Obradović, 2008).

Posle Ivanjdanskog atentata, biva optužen za pokušaj ubistva kralja Milana i na intervenciju Austrougarske i Rusije umesto smrtne kazne dobija najpre zatvorsku kaznu, da bi kasnije bio amnestiran. Povlači se iz politike sve do povratka dinastije Karađorđevića na vlast 1903, nakon čega je njegova karijera išla uzlaznom putanjom. Već 1904. Pašić je ponovo predsednik vlade i sa ovog položaja, uz par kratkih izleta, više nije odlazio do svoje smrti 1926. Ipak, Pašić nije u novoj državi bio po volji ni dinastiji Karađorđevića, a jedan od problema bio je njegov sin Radomir, poznat po raznim korupcionaškim aferama.

Njegovo liderstvo u Radikalnoj stranci nije bilo samo njegova želja, a svakako ne samo njegov izbor. Za Protića je bilo nesporno da je Pašić „prirodni vođa stranke“ (Šemjakin, 2000). Od prvog časa postojanja Radikalne stranke, Pašić je ne istrčavajući sa svojim mišljenjem, i ne ističući svoj autoritet, gotovo neosetno navodio stranku da usvoji kao svoju odluku ono što je više odgovaralo njegovoj volji nego većini. Međutim, da bi održao njeno jedinstvo, on je, u pojedinim razdobljima, njom upravljao čak i autokratski (Kazimirović, 2019, 97). Beskrajno poverenje koje su, naročito posle 1903, imali u njega i članovi stranke i srpski seljaci, bilo je iskazivano rečima: „More, ostavi, zna Baja šta radi.“

Pašić je bio oličenje Radikalne stranke, njeno lice i naličje, vrlina i mana. I u trenucima kada mu je prvenstvo u stranci bilo uzdrmano i osporeno, bio je njen prvi čovek. Pašić i Radikalna stranka su koračali uporedo, ne uvek istim korakom i pravcem, ali uvek zajedno. Nikoli Pašiću je bila neophodna Radikalna stranka, koja će ga odvesti do

političkih visina, ali ni Radikalna stranka nije mogla bez ličnosti kao što je bio Nikola Pašić (Protić, 1990).

Stigma korupcije

Nedugo po svom osnivanju Radikalna stranka je osvojila najveći deo biračkog tela i to ne samo zbog svog programa i agitacije među stanovništvom koja do tada nije zabeležena u Srbiji, već značajnim delom zbog borbe protiv korupcije u vezi sa izgradnjom železnice u Srbiji. Bontuova afera dovela je Srbiju u krizu koja se umalo nije završila padom vlade. Zemljom je odjekivala nezvanična himna Radikalne stranke - „Ustaj, seljo“, koja je narod pozivala da se ustane „protiv krune i oltara“ (Antić, 2018). Međutim, ovako započeta borba protiv korupcije, i pored glasova i poverenja koje je donela Radikalnoj stranci, imala je i svoju tamnu stranu. Iako je Pašić bio glavni govornik protiv Železničke konvencije, ona je izglasana u Narodnoj skupštini. Prodanović tvrdi da su radikali mogli sprečiti izglasavanje da su izašli iz Skupštine, jer ne bi bilo kvoruma. Oni to nisu učinili, a u to doba govorilo se i pisalo o korupciji velikih razmera, kako među samim radikalima, tako i u memoarima ministra Čede Mijatovića. Mijatović piše ne samo o podmićivanju vlasti - kneza, ministara i narodnih poslanika, već i o podmićivanju opozicionih radikalskih poslanika, kojima je davano 30.000-50.000 dinara da ne iziđu iz Skupštine i time ne ometu „primanje ugovora“. I sam Bontu je govorio da je preko posrednika dao Pašiću veliku sumu novca da ne izlazi iz Skupštine, da Pašić nije hteo da primi ček, nego je tražio i dobio gotovinu. Mijatović, doduše, brani Pašića, tvrdeći da je Bontuov posrednik zadržao novac za sebe. Dodatnu težinu navodima o korupciji daje i „priznanje“ ministra Đorđa Genčića da je Pašić profitirao od obe zainteresovane strane, jer je primio novac i od generala Černjajeva (koji je takođe dao ponudu za građenje naše železnice) da glasa protiv ugovora i od Bontua da ne izađe

iz Skupštine. U celoj ovoj korupcionaškoj aferi indikativno je to što je po završetku Skupštine održan trodnevni Glavni skup Radikalne stranke, gde se značajni deo Pašićevog govora ticao Bontuovog ugovora, kada je Pašić objašnjavao da je za napuštanje skupštine trebalo da ostavku potpiše najmanje 44 poslanika, a potpisalo je svega 34. Ni „Samouprava“, ni Pašić ne navode imena poslanika koji su odbili da potpišu ostavke, ni zašto su to učinili, ni ko ih je zaštitio nakon toga, ni kako i zašto su posle usvajanja konvencije potpisali ostavke zbog toga što vlada nije u roku odgovorila na interpelaciju radikala upravo u vezi sa tom aferom (Prodanović, 1936).

Ova klica korupcije, makar na nivou indicija i osnova sumnje, vremenom se razvila u rak ranu Pašića i Radikalne stranke, zbog koje je, u krajnjoj liniji, Pašić 1926. podneo ostavku kao predsednik vlade, da bi krajem iste godine, audijencija kod kralja povodom najnovije korupcionaške afere Rade Pašića, po svemu sudeći bila okidač koji je izazvao Pašićevu smrt.

U stranačkim programima Radikalne stranke, kao ni ostalih tadašnjih partija, korupciji uopšte nije posvećivana naročita pažnja. Iako su u kontinuitetu bili na vlasti i kao stranka bili maksimalno opterećeni optužbama za korupciju, Radikalna stranka je tek u svom programu iz 1939. na tu temu iznela jedan opšti stav, kroz zalaganje za „stvarne i najstrože sankcije za korupcije u političkom životu i zloupotrebe vlasti u upravi države“ (Šuvaković, 2011). Međutim, bilo je prekasno, jer je svih tih godina korupcija vlasti, u kojoj je Radikalna stranka bila dominantna, prerasla u sistemsku korupciju. „Političari više nisu znali ni za kakve granice svojih ambicija. Bio je to ples ministarskih portfelja, koji su donosili bogatstvo onima koji bi ih se dočepali. Najbolji način da brzo postaneš bogat jeste da postaneš ministar“, naglašava Arčibald Rajs u svom delu „Čujte, Srbi“, direktno i poimence optužujući za korupciju, između ostalih, Nikolu i Radu Pašića, popa Janjića, Momčila Ninčića, Milana Stojadinovića, Velju Vukićevića, Lazara Markovića, Božu

Maksimovića, Velizara Jankovića i druge, ukazujući na to da su njihove „neprijatne primere sledili svi činovnici od vrha do dna lestvice“ (Šuvaković, 2011).

Ne ulazeći na ovom mestu u dublju analizu uzroka koji su pogodovali nastanku korupcije u tom periodu, dodatno svetlo na osnovni koruptivni mehanizam tog perioda baca poslanički govor Jovana Skerlića u Narodnoj skupštini 26. februara 1914. godine, koji je govoreći o onome što se danas naziva sukob interesa¹¹, rekao da državni ministri i savetnici, narodni poslanici, i zakonodavna i izvršna vlast ulaze u posredne i neposredne poslove sa državom, te da „nigde nema da državni savetnik može da rešava u administrativnim sporovima koje država ima sa kakvim privatnim novčanim društvima, u kome je on plaćeni član uprave. Nigde na svetu nema da su narodni poslanici u istim mah i državni liferanti i preduzimači (Skerlić, 1964).

Logično, politički protivnici i štampa su za korupciju najviše teretile Pašića i Radikalnu stranku, a novinske strane bile su često ispunjene kokrupcionaškim aferama radikala - u vezi s ratnim plenom, „bečka afera“, „Omnium Serb afera“, afera sa zloupotrebom obveznica ratne štete, „stočna afera“, afera „Adamstal“, afera Teokarević, afera Puniše Račića u vezi sa šumskim posedom manastira Dečani, afera „Batinjol“, našička afera, itd. Čitajući novinske članke iz tog perioda, možemo zaključiti da se korupcija unutar Radikalne stranke manifestovala u raznim oblicima, uključujući mito, proneveru, nepotizam i zloupotrebu položaja.

Međutim, prva, „osnovna, temeljna političko-korupcionaška afera“ vezana je za samo donošenje Vidovdanskog ustava 1921. Naime, kako tvrdi Šuvaković (2011), prvi ustav novostvorene Kraljevine SHS je usvojen kupovinom onoliko poslaničkih glasova džemijetskih poslanika,

¹¹ Odredbom člana 41. Stav 1. Zakona o sprečavanju korupcije propisano je da sukob interesa predstavlja situaciju u kojoj javni funkcioner ima privatni interes koji utiče, može da utiče ili izgleda kao da utiče na obavljanje javne funkcije.

a novcem iz dispozicionih fondova i nekoliko članova Demokratske stranke, koliko je nedostajalo da bi se obezbedilo usvajanje ustava prostom većinom.

Dispozicioni fondovi tog perioda bili su zapravo legalni finansijski instrument koji je korišćen za koruptivne radnje, jer su bez bilo kakve kontrole stajali na raspolaganju vladaru, predsedniku vlade i pojedinim ministrima, za njihove potrebe. O utrošku takvih budžetskih sredstava nisu podnošeni bilo kakvi računi, niti je vođeno bilo kakvo knjigovodstvo, već su ljudi na vlasti te dispozicione fondove koristili za različite nepotističke usluge, ali i za lično bogaćenje, pretvarajući ih od legalnih finansijskih instrumenata u snažnu polugu korupcije, koji su uz sukob interesa predstavljali drugi najvažniji mehanizam korupcije u tom periodu.

Jedna od najvažnijih zamerki Pašiću odnosila se, blago rečeno, na njegov „trpeljiv“ odnos prema postojanju ozbiljne korupcije, a u određenim slučajevima i na povezanost korupcije sa vrhom vlasti. Na kraju je korupcija u državi, bez efikasnih i efektivnih mehanizama za njeno sprečavanje i otkrivanje, čak podržavana od vrha vlasti, dovela je do Pašićevog političkog pada. Najodgovorniji za takvo stanje bili su svakako Pašić i Radikalna stranka, ne u krivičnompravnim smislu, jer pravosnažno osuđenih po tom osnovu i u tom periodu gotovo da nije bilo, već zbog toga što u mladoj srpskoj/jugoslovenskoj državi s kraja 19. i prve polovine 20. veka očigledno nisu učinili dovoljno da se korupcija eliminiše, ili makar smanji do granice podnošljivosti.

Zaključak

Nikola Pašić i Radikalna stranka bili su nezaobilazne teme svih istoričara i publicista koji su se bavili srpskom istorijom 19. i 20. veka. Bilo je mnogo različitih, čak kontradiktornih mišljenja, ali nijedno nije u celini obuhvatilo ovu temu, niti dalo definitivan odgovor, ni na pitanja o

Pašiću, ni na pitanja o Radikalnoj stranci. Razlozi su jednostavni: pitanja su suviše kompleksna i sveobuhvatna da bi bilo koji odgovor bio potpuno celovit i apsolutno tačan. Svoju prvu vladu Pašić je formirao 11. februara 1891, posle čega će iz pragmatičkih razloga morati da se prilagođava političkoj situaciji, ne samo u Srbiji, čak i ideološki. Na premijerskom položaju će se zalagati za stvari koje je prethodno osuđivao: povećanje činovničkih plata, razvoj železnice itd. Radikali će davati i koncesije strancima, kako bi obezbedili kapital za razvoj domaće industrije. Zbog takvih postupaka Pašić će se razići sa više nekadašnjih istomišljenika i saboraca, ali će preko toga preći pozivanjem na stranačku disciplinu i solidarnost, da bi se očuvala ustanovljena dominacija Radikalne stranke.

I dok neki istoričari Pašića i Radikalnu stranku glorifikuju i smatraju nosiocima ideje o ustavnoj, pravnoj i pravednoj državi, drugi smatraju da istorijske promašaje Pašića i Radikalne stranke trpimo i danas. Sigurno je samo jedno - da je Pašić svojim vođenjem politike i upravljanjem državom ostavio neizbrisiv trag u istoriji Srbije. Međutim, sigurno je i to da su lideri i članovi Radikalne stranke često optuživani da koriste svoje pozicije za ličnu korist, što je štetno uticalo na upravljanje, poverenje javnosti u institucije i ukupan demokratski proces u Srbiji, Kraljevini SHS i Jugoslaviji. I na kraju, najsigurnije je to da su sukob interesa i dispozicioni fondovi bili ključni mehanizmi korupcije u tom periodu.

Istorija Radikalne stranke i Pašića, istorija je i mnogih sukoba sa vladarima. Svima od reda. Istorija njegovog života je zapravo istorija Radikalne stranke (Kazimirović, 2019, 14). Izgleda ipak, da pored svih tih sukoba u kojima su uglavnom pobeđivali, nije bilo ni dovoljno snage, ni dovoljno političke volje, za (radikalni) sukob sa korupcijom.

LITERATURA

- Antić, Č., (2021). *Srpska istorija*, Beograd.
- Bartulović, Ž & Randelović, N (2012), *Osnovi ustavne istorije jugoslovenskih naroda*, Faculty of Law in Niš.
- Županić, N., (1926). Antropološki ocrtni Nikole P. Pašića i Milenka R. Vesnić, *Etnolog*, 1, 26.
- Kazimirović, V., (2019). *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926 knjiga prva*, Novi Sad.
- Krivokapić-Jović, G., (2011). Nikola Pašić 1918-1926: kraj jedne karijere, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, *Tokovi istorije*, 1/2011.
- Krstić-Mistrandžilović, I., (2018). Parlamentarna vlada u Srbiji od 1888. do 1914. godine – između prava i politike, *Nauka, bezbednost, policija*, vol.23,3.
- Lukić, D.R., (1995), *Istorija političkih i pravnih teorija – Od antike do kraja feudalizma – Dodatak*, Beograd.
- Narodna radikalna stranka : I Program : II Statuti*; (1882).
- Cvijić, J., (2011). *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd.
- Popović-Obradović, O., (2008). Ideja i praksa ustavnosti u Srbiji 1869-1914: između liberalne i „narodne“ države, Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije 19. i 20. veka, Beograd, *Tokovi istorije*, 1.
- Prodanović, J., (1936). *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd.
- Protić, S.M., (1990). *Radikali u Srbiji - ideje i pokret – 1881-1903*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knjiga 41.
- Skerlić, J., (1964). *Sabrana dela*, knjiga sedma, Feljtoni, skice i govori, Beograd.
- Čubrilović, V., (1958). *Istorija političke misli u Srbiji 19. veka*, Beograd.
- Šemjakin, L.A., (2000). Ustav osuđen na neuspeh – Srpski Ustav iz 1888. godine – Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: historiografski stereotipi i dileme, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. VII, sveska 2-3.
- Šuvaković, U., (2011). Korupcija i političke stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. *Nauka, bezbednost, policija*, vol. 16, 1.
- Zakon o sprečavanju korupcije („Službeni glasnik RS“, br. 35/19, 88/19, 11/21 – autentično tumačenje, 94/21 i 14/22).

Jovan Božović

Doctoral student at the Faculty of Law, University of Niš

**NIKOLA PAŠIĆ AND THE RADICAL PARTY
- BETWEEN THE OPPOSITION, THE GOVERNMENT AND
CORRUPTION**

ABSTRACT

This paper is an attempt to make a modest contribution to the study of the "character and deeds" of Nikola Pašić and the political ideology and practice of the Radical Party, of which Pašić was and remains synonymous. That symbiosis of leader and party at the end of the 19th and beginning of the 20th century, over several decades, directed Serbian society. Where, there is still no clear or unique answer. Against all rulers, with them or for them? At a time when it was difficult to choose a path in Serbia (if it was ever easy in this country), Pašić and the Radical Party led Serbia through the Balkan Wars and the First World War. To the edge of existence and back, to victory. When it comes to corruption, there are historical allegations about the involvement of Nikola Pašić and his party, made under the influence of the political climate of the late 19th and early 20th centuries, which is why they must be analyzed with caution. However, one of the indisputable complaints against Pašić and the Radical Party is that they did not do enough to reduce corruption to the limit of tolerability, because they did not stop or prevent the two main generators of corruption at that time - conflict of interest and discretionary funds.

Keywords: Nikola Pašić, Radical Party, government, opposition, corruption.

Stefan Stojanović

saradnik van radnog odnosa - demonstrator Pravnog fakulteta

Univerziteta u Nišu

FENOMENOLOŠKA I ETIOLOŠKA OBELEŽJA KOMPJUTERSKOG KRIMINALITETA

APSTRAKT

Enormna ekspanzija upotrebe kompjutera i stalan razvoj tehnologije i informacionih sistema doveli su do prodiranja ove grane nauke u gotovo svim oblastima ljudskog života. Danas, skoro da nema oblasti ljudske delatnosti u kojoj računari nisu našli svoju primenu. Budući da se nalazimo u veku koji će svakako biti obeležen kao vek razvoja, nauke i tehnologije, ne smemo zanemariti činjenicu da ubrzan razvoj ove oblasti može dovesti do sve složenijih i opasnijih oblika zloupotreba. Autor na samom početku rada određuje pojam kompjuterskog kriminaliteta. Predmet šireg interesovanja autora su fenomenološka i etiološka obeležja kompjuterskog kriminaliteta. Upravo izuzetna fenomenološka i etiološka kompleksnost doprinela je njegovom otežanom definisanju i razumevanju kao posebnog oblika kriminaliteta. Ubrzan razvoj, velika mogućnost zloupotrebe i izuzetno izražena tamna brojka kompjuterskog kriminaliteta koju prati nedovoljna obučenost odgovornih lica za njegovo suzbijanje, nametnula je potrebu za detaljnijom analizom ovog oblika kriminaliteta i sveobuhvatnim sagledavanjem a sve u cilju njegovog ograničavanja i suzbijanja. S obzirom da se radi o veoma složenom obliku kriminaliteta, društvo se može adekvatno suprotstaviti samo ako u potpunosti sagleda sve njegove osobenosti i specifičnosti.

Ključne reči: kompjuterski kriminalitet, karakteristike kompjuterskog kriminaliteta, fenomenološka obeležja, etiološka obeležja, zaštita podataka.

* stefan.stojanovic@prafak.ni.ac.rs ; Stefan Stojanović, University of Niš, Faculty of Law, Serbia.

Uvod

Kriminalitet predstavlja patološku društvenu pojavu univerzalnog karaktera, posmatrano sa sociološkog aspekta pod kriminalitetom se podrazumevaju sva ona ponašanja koja odstupaju od pravnih, moralnih, kulturnih, običajnih i drugih normi i pravila koja važe u jednom društvu, a učinjena su na štetu pojedinaca u okviru tog društva. Istraživanjem se došlo do zaključka da je još u najranijim etapama razvoja društva, pojedinac bio izložen ponašanjem kojim se narušava vrednost na kojima je počivala ljudska zajednica, a koja su često bila predmet sankcionisanja. Budući da kriminalitet nije statičan i fiksno određen fenomen, sa razvojem društva i kulture menjao se broj i sadržaj kažnjivih ponašanja.

Razvoj društva pratio je i razvoj savremene informacione i kompjuterske tehnologije, koja je unela nove i drastične promene u sve segmente društva, a koje su pored pozitivnih i korisnih novina, donele i niz problema vezanih za pojavu i širenje računarskog kriminaliteta različitih oblika, formi i vidova ispoljavanja.

U današnjim uslovima života gotovo je nezamislivo nepoznavanje osnova rada na kompjuteru. Enormna ekspanzija upotrebe kompjutera, kompjuterskih sistema i mreža, kao i primena informacionih tehnologija u svim aspektima savremenog života, pored nespornih prednosti, pokazala je i negativne posledice kroz različite oblike zloupotreba tehnologije i ugrožavanja prava korisnika.

U početku primene kompjuterske tehnologije, kompjuteri nisu bili podobni za veće zloupotrebe, jer njihova primena nije bila masovna, tako da se njima bavio samo uzak krug korisnika – informatičkih stručnjaka. S obzirom na činjenicu da je način korišćenja kompjutera prilagođen znanju prosečnog čoveka, povećana je opasnost od izvršenja krivičnih dela koja pripadaju kompjuterskom kriminalitetu. Ono što je otvorilo vrata širenju mogućnosti da se kompjuterska tehnologija

zloupotrebi u različite svrhe, jeste njen brz razvoj, pojednostavljenje njene upotrebe, kao i dostupnost iste širokom krugu korisnika. Činjenica da se računar koristi skoro u svim segmentima našeg života ukazuje na mogućnost njegove raznovrsne zloupotrebe.

Internet kao najznačajniji svetski medij omogućuje prenos informacija brzinom kojoj se ne može u većini slučajeva efikasno ući u trag, što svakako predstavlja veliki razlog za brigu kada je reč o kompjuterskom kriminalitetu. Takođe, još jedan od ključnih problema jeste postojanje izuzetno velike „tamne brojke“ kompjuterskog kriminaliteta, koji nastaje usled nezainteresovanosti žrtve da prijavi nanošenje neznate materijalne štete. Drugi u nizu razloga jeste neadekvatna obučenosť odgovornih lica za suzbijanje ovog tipa kriminaliteta. Treći, sa finansijskog aspekta najbitniji razlog jeste i izuzetno skupa tehnologija potrebna za otkrivanje i sprečavanje vršenja ove zabranjene radnje.

Svedoci smo da se kompjuter može koristiti kao sredstvo kojim se mogu izvršavati mnogobrojna složena krivična dela, kao što su pljačke, pronevere, finansijske malverzacije, špijunaža, terorizam, kao i različiti oblici zloupotrebe na internetu. Shodno tome možemo razmatrati na koji se sve način kompjuter može koristiti u kriminalnoj delatnosti. Polazeći od navedenog kompjuter može biti objekt napada, sredstvo izvršenja, sredstvo za planiranje izvršenja krivičnog dela, kao i sredstvo za sprečavanje razjašnjavanja i dokazivanja krivičnih dela. Ovako velikom broju mogućnosti zloupotrebe kompjutera doprineo je i ubrzan razvoj same kompjuterske tehnologije.

Pojmovno određivanje i osnovne karakteristike kompjuterskog kriminaliteta

Sve učestaliji vidovi i načini zloupotrebe kompjutera podstakli su naučnu i stručnu javnost da se pozabavi ovim oblikom kriminalnog

ponašalja. Gotovo neograničena moć kompjutera u memorisanju i brzoi obradi podataka doveli su do napretka u skoro svim oblastima ljudske delatnosti. Računar predstavlja jednu od najznačajnijih i najrevolucionarnijih tekovina razvoja tehničko-tehnološke civilizacije. Pored svih prednosti koje sa sobom nosi, računar ima čitav niz negativnih konsekvenci. Računar je veoma brzo postao sredstvo zloupotrebe od strane nesvesnih pojedinaca i grupa, a u novije vreme veoma često i organizacija. Po svojoj strukturi, obimu i karakteristikama, kompjuterski kriminalitet predstavlja poseban i specifičan oblik kriminaliteta.¹²

U literaturi ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija kompjuterskog kriminaliteta. S obzirom da se radi o novom obliku kriminaliteta, kojeg odlikuje velika fenomenološka raznovrsnost i nedovoljna prepoznatljivost u odnosu na druge oblike kriminaliteta, veoma je teško definisati i naći jedinstvenu definiciju kompjuterskog kriminaliteta. Jedan od autora koji je razmatrao problem kompjuterskog kriminala jeste Don Parker (Don Parker). Prema njegovom shvatanju kompjuterski kriminalitet je „opšta forma kroz koju se ispoljavaju različiti oblici kriminalne aktivnosti, forma koja će u budućnosti postati dominantna“.¹³

Na prostoru Republike Srbije, jedna od prvih definicija iz ove oblasti je: „Kompjuterski kriminal obuhvata krivična dela kod kojih se kompjuter pojavljuje kao sredstvo, predmet ili objekt napada, za čije je izvršenje ili pokušaj neophodno izvesno znanje iz računarstva ili informatike“.¹⁴

Nešto preciznija i potpunija definicija bi glasila „Kompjuterski kriminalitet predstavlja oblik kriminalnog ponašanja kod koga se korišćenje kompjuterske tehnologije i informatičkih sistema ispoljava kao način izvršenja krivičnih dela, ili se kompjuter upotrebljava kao

¹² Jovašević, D. , *Krivično pravo – poseban deo*, Nomos, Niš, 2014. godina, str. 111.

¹³ Parker, D. , *Fighting computer crime*, New York, 1983, p. 120.

¹⁴ Brvar, B. , *Pojavne oblike zlorabe računalnika*, Ljubljana, 1982. godina, str. 22.

sredstvo ili cilj izvršenja, čime se ostvaruje neka u krivičnompravnom smislu relevantna posledica“.¹⁵ Neki teoretičari upotrebljavaju izraz „cyber crime“¹⁶ za označavanje kompjuterskog kriminaliteta.

Sveobuhvatna definicija mora se zasnivati na tri osnovna elementa: načinu izvršenja, sredstvu izvršenja i posledici kriminalnog delovanja. Stoga se kompjuterski kriminalitet definiše kao oblik kriminalnog ponašanja kod koga se korišćenje kompjuterske tehnologije i informatičkih sistema ispoljava kao način izvršenja krivičnog dela ili se kompjuter upotrebljava kao sredstvo ili cilj izvršenja, čime se ostvaruje neka u krivičnompravnom smislu relevantna posledica.¹⁷

Kako bi ovlašćena lica efikasnije i blagovremeno prepoznala kompjuterski kriminalitet neophodno je precizno odrediti pojam kompjuterskog kriminaliteta. Samo preciznim određenjem i sveobuhvatnom definicijom može se omogućiti ovlašćenim licima brzo i efikasno delovanje. U najvećem broju slučajeva žrtve veruju da šteta koja nastane na ovaj način kriminalnim delovanjem nije velika, međutim u velikom broju slučajeva doseže ozbiljne razmere. Upravo iz ovih razloga neophodno je da naučna i stručna javnost uvek bude korak ispred trenutnog stanja u zakonodavstvu.

Kompjuterski kriminalitet ima čitav niz svojih specifičnosti koje ga čine posebnim i razlikuju od ostalih vrsta kriminalnih delovanja. Ovo nesumnjivo ukazuje na opasnost ove pojave i upućuje da se pitanju suzbijanja iste pristupi sa velikom pažnjom i od strane posebno obučanih i stručnih lica. Shodno do sada rečenom, najbitnije karakteristike kompjuterskog kriminaliteta vezane su za: a) prostornu dimenziju kriminalnog delovanja, b) vremensku dimenziju kriminalnog delovanja, c) načinu vršenja kriminalnih radnji, d) konstantno širenje na nove

¹⁵ Aleksić, Ž. , Škulić, M. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2007. godina , str. 87.

¹⁶ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, PELIKANT PRINT, Niš, 2009. godina, str. 181.

¹⁷ Aleksić, Ž. , Škulić, M. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2007. godina , str.385.

oblasti društvenog života, e) veliku tamnu brojku, f) specifičan profil učinioca, g) težinu posledica i visinu štete, h) višestruku ulogu računarske tehnologije.

Krivičnopravna regulativa kompjuterskog kriminaliteta

Potpisivanjem Konvencije o visokotehnološkom kriminalu Saveta Evrope i Dodatnog protokola 2005. godine a naročito ratifikacijom 2009. godine, Republika Srbija je preuzela obavezu da stvori odgovarajući normativni i institucionalni okvir za uspešnu borbu protiv kompjuterskog kriminaliteta.

Najznačajniji propis materijalnopravne prirode koji sadrži krivična dela kompjuterskog kriminaliteta, Krivični zakonik Republike Srbije, i najznačajniji propis statusnog karaktera, Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, obezbeđuju polazni pravni okvir za postupanje državnih organa u krivičnopravnim stvarima koje se odnose na kompjuterski kriminalitet.

U Republici Srbiji je izmenama i dopunama Krivičnog zakona iz 2003. godine uveden niz inkriminacija koje čine deo kompjuterskog kriminaliteta.¹⁸

Krivični zakonik Republike Srbije iz 2006. godine sadrži posebnu glavu (glava XXVII) krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka koji sadrži sledeće inkriminacije: oštećenje računarskih podataka i programa (čl. 298. KZ), računarska sabotaza (čl. 299. KZ), pravljenje i unošenje računarskih virusa (čl. 300. KZ), računarska prevara (čl. 301. KZ), neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka (čl. 302. KZ), sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži (čl. 303.

¹⁸ *Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije* „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 67/2003.

KZ), neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže (čl. 304. KZ) i pravljenje, nabavljanje, davanje drugom sredstava za izvršenje krivičnih dela protiv bezbednosti računarskih podataka (čl. 304a KZ). Ovakvim zakonskim određenjem pruža se zaštita prilikom korišćenja informacione tehnologije u dozvoljene svrhe, odnosno samom funkcionisanju informacione tehnologije.

Tokom 2005. godine donet je Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala koji predviđa osnivanje, organizaciju, nadležnost i ovlašćenja posebnih organa za borbu protiv ove vrste kriminala, odnosno za otkrivanje, krivično gonjenje i suđenje za krivična dela koja predviđa, u okviru postojeće sudske i tužilačke organizacije i Ministarstva unutrašnjih poslova.

U okviru Višeg javnog tužilaštva u Beogradu obrazovano je Posebno tužilaštvo za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, čijim radom rukovodi Posebni tužilac za visokotehnološki kriminal.¹⁹ U okviru Višeg suda u Beogradu za postupanje u predmetima krivičnih dela iz ove oblasti, obrazovano je Odeljenje za borbu protiv visokotehnološkog kriminala.²⁰ U skladu sa odredbama Krivičnog zakonika, u članu 3, stav 1, Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala svrstava navedena krivična dela u isključivu stvarnu nadležnost ovih organa. Osnovna primedba koja se upućuje Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala jeste izostanak odredbi koje bi predviđale obavezu specijalizacije kadrova Službe za

¹⁹ *Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala* „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 61/2005, 104/2009, 10/2023 i 10/2023 - dr. zakon.

²⁰ Matijašević, J. , *Krivičnopravna regulativa računarskog kriminaliteta*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013. godina, str. 99-100.

borbu protiv visokotehnološkog kriminala, odnosno posedovanja posebnih znanja iz oblasti informatičkih tehnologija.²¹

Pozitivan korak ka unapređenju borbe protiv visokotehnološkog kriminala učinjen je donošenjem Strategije za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019-2023. godine²² kroz koju se ukazalo na niz problema koje je neophodno otkloniti u cilju efikasnijeg suzbijanja ovog oblika kriminaliteta.

Fenomenološka obeležja kompjuterskog kriminaliteta

Kako bi bolje sagledali fenomenološke karakteristike kompjuterskog kriminaliteta neophodno je najpre ukazati na sam pojam kriminalne fenomenologije koja kao deo kriminologije razmatra i proučava: obim kriminaliteta, pojavne oblike kriminaliteta i kriminalnog ponašanja, strukturu i strukturalne promene kriminaliteta i dinamiku kriminaliteta.²³

U nastavku će biti izloženi pojavni oblici ovog tipa kriminaliteta kao jedna od najznačajnijih njegovih karakteristika.

Kao što još uvek ne postoji jedinstvenost u tome šta je kompjuterski kriminal, tako ne postoji saglasnost ni koja dela i ponašanja treba tretirati kao dela u kojima postoji ovaj oblik kriminalnog ponašanja. U teoriji su prisutna dva načina definisanja pojavnih oblika kompjuterskog kriminala: prvo shvatanje polazi od generalnog pojma kompjuterskog kriminala i sva dela koja imaju njemu osobena svojstva podrazumevaju se pod sajber kriminalom.

Prvoj grupi pripadaju shvatanja koja smatraju da se dela kompjuterskog kriminala mogu podeliti na ona u kojima kompjuteri

²¹ Dimovski, D. , Kompjuterski kriminalitet, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Niš, 2010. godina, str. 204.

²² *Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019-2023. godine*, „Sl. glasnik RS“, br. 71 od 25. septembra 2018. godine.

²³ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina, str. 17.

imaju „aktivnu” ulogu, odnosno kriminal povezan s kompjuterima i ona u kojima se kompjuteri pojavljuju kao periferni objekt kriminala.²⁴ Sličan metod se koristi prilikom klasifikacije kompjuterskog kriminaliteta po tome da li je u pitanju kriminalitet u užem ili širem smislu pri čemu je sveobuhvatna podela data na Desetom kongresu UN.

Pod kompjuterskim kriminalitetom u užem smislu podrazumeva se svako nezakonito ponašanje usmereno na elektronske operacije sigurnosti kompjuterskih sistema i podataka koji se u njima obrađuju (pravljenje i ubacivanje kompjuterskih virusa, haking, piratstvo, kompjuterska sabotaza, kompjuterska špijunaža, kompjuterska prevara i krađa kompjuterskih usluga), dok se pod kompjuterskim kriminalitetom u širem smislu podrazumeva svako nezakonito ponašanje vezano za ili u odnosu na kompjuterski sistem i mrežu, uključujući i takav kriminal kakvo je nezakonito posedovanje, nuđenje i distribucija informacija preko kompjuterskih sistema i mreža (kompjuterski falsifikati, kompjuterske krađe, tehničke manipulacije uređajima ili elektronskim komponentama, zloupotrebe sistema plaćanja).

Drugoj grupi pripadaju shvatanja koja koriste metod enumeracije, pri čemu se taksativno navode dela kompjuterskog kriminaliteta. Tako se dela kompjuterskog kriminaliteta mogu svrstati u odnosu na posledice u tri velike grupe.

Prvu grupu čine dela kompjuterskog kriminaliteta vezana za ekonomski kriminal, kao što su kompjuterska prevara, kompjuterska krađa, kompjuterska sabotaza, neautorizovan pristup sistemima i haking, piratstvo softvera i sl.

Kompjuterske prevare se vrše u cilju pribavljanja protivpravne imovinske koristi. Ono što kompjuterske prevare razlikuje od običnih prevara je što se kod njih ne dovodi ili održava u zabludu neko lice, već se ta zabluda odnosi na kompjuter u koji se propušta unošenje tačnih

²⁴ Walden, I. , *Information Technology & The Law*, Macmillan Publishers, Basingstoke, 1990, p. 12.

podataka, ili se unose netačni podaci, ili se kompjuter koristi na bilo koji drugi način za ostvarivanje prevare u krivičnompravnom smislu.²⁵

Kompjuterske krađe maju visok obim pojavljivanja u okviru kompjuterskog kriminaliteta. Pod krađom se u kompjuterskom kriminalitetu mogu podvesti krađe računara i njegovih komponenti, krađa razne vrste robe, podataka, lozinki i zloupotreba platnih kartica. Naročito značajno za kompjuterske krađe jeste stalni porast takozvanog „pecanja“ ili mrežne krađe identiteta koji predstavlja pokušaj krađe podataka korisnika interneta putem falsifikovane veb stranice. Podaci dobijeni mrežnom krađom podataka najčešće se koriste za krađu novca sa bankovnog računa žrtve ili za upad u njenu elektronsku poštu. Procenjuje se da će doći do povećanja ove krađe daljom ekspanzijom elektronske trgovine.

Kompjuterska sabotaža²⁶ se može podeliti na dva dela: fizička sabotaža i logička sabotaža. Fizička sabotaža se sastoji u fizičkom oštećenju ili uništenju kompjutera i drugih uređaja za obradu podataka, dok se logička sabotaža sastoji u brisanju, modifikaciji i sprečavanju korišćenja informacija sadržanih u memoriji informatičkih uređaja.

Neautorizovan pristup sistemima i haking mogu se definisati uzimajući kao polaznu osnovu pojam hakera koji podrazumeva dva konfliktna značenja. Jedno od njih označava osobu koja ugrožava sigurnost kompjuterskih sistema, dok drugo označava izvrsnog poznavaoaca kompjutera koji nastoji iz njih izvući najbolje za opštu dobrobit onlajn zajednice i samog društva kroz istraživanje propusta u programima ili portalima ili pisanju istih. Osnovno obeležje hakovanje je narušavanje sistema zaštite i neovlašćeni upad u tuđe informacione

²⁵ Aleksić, Ž. , Škulić, M. , *Kriminalistika*, Dosije, Beograd, 2004. godina, str.389.

²⁶ Videti: <https://slawinski.ca/courses/IP12/Unit5/part4.htm>, pretraženo 27.11.2023. godine.

sisteme, što je u klasičnom smislu ekvivalentno nasilnom upadu u tuđe objekte.²⁷

Piratstvo softvera podrazumeva ilegalno umnožavanje, distribuciju i upotrebu kompjuterskih programa i softvera. Zloupotreba softverske tehnologije je postala predmet zloupotreba sa ciljem sticanja velike materijalne koristi na prilično lak način. Procenat korišćenja piratskih softvera u svetu iznosi 42% od ukupnog broja softvera u upotrebi, u zemljama Evropske unije 33%, dok u Srbiji iznosi 70% sa trendom smanjenja.²⁸ Na osnovu istraživanja koje je sproveo popularni sajt „Torrentfreak“ Srbija zauzima sedmo mesto po zastupljenosti piraterije, ispred koje su Grčka, Španija, Hrvatska, Litvanija, Bugarska i Letonija. U Srbiji se skoro 22% internet populacije smatra piratima tj. licima koji „konzumiraju“ piratske internet sadržaje.

Drugu grupu čine dela kompjuterskog kriminaliteta vezana za kršenje prava privatnosti, kao što su korišćenje netačnih podataka, ilegalno prikupljanje i čuvanje ličnih podataka, ilegalno otkrivanje i zloupotreba podataka, kršenje formalnosti prava privatnosti.

Krađa identiteta na internetu predstavlja vrstu kompjuterske krađe a ujedno i prevare kod koje se putem lažnih poruka u elektronskoj pošti, onlajn pričaonicama, veb sajtova i instaliranjem softvera na tuđem kompjuteru prikupljaju enormne količine ličnih i finansijskih podataka žrtve.²⁹ Kradljivci identiteta na ovaj način kupuju razne stvari, dobivaju kredite od banaka, nabavljaju lažne pasoše i lične karte.

Kompjutersko hakovanje predstavlja delo kompjuterskog kriminaliteta koje se odnose na kršenje prava na privatnost ali ujedno i delo kompjuterskog kriminaliteta koje se vezuje za ekonomski kriminal. Kompjutersko hakovanje je neovlašćeno upadanje u tuđe informacione

²⁷ Petrović, S. , *Kompjuterski kriminal*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, 2000. godina, str.178.

²⁸ Videti: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Piraterija-odnosi-milijarde-dolara.lt.html> , pretraženo 08.05.2023. godine.

²⁹ Dimovski, D. , *Kompjuterski kriminalitet*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Niš, 2010. godina, str. 205.

sisteme u nameri da se saznaju određene informacije poverljivog karaktera, ili neovlašćeno pristupanje informacijama radi njihove namerne prepravke, uništenja ili oštećenja.³⁰

Kompjuterska špijunaža predstavlja upotrebu široke kategorije štetnog softvera ili hardvera čija je namena da delimično presreće ili preuzima kontrolu nad kompjuterima bez znanja ili dozvole korisnika. Poseban vid kompjuterske špijunaže jeste kompjutersko prisluškivanje koje postoji kada se tajno, uz pomoć video opreme, snima sadržaj nečijeg kompjuterskog monitora ili se priključivanjem na taj monitor obezbeđuje kontrola i praćenje sadržaja koji se na njemu emituje.³¹

Treću grupu čine dela koja se odnose na ugrožavanje ostalih pravno zaštićenih interesa, pre svega ugrožavanje nacionalne sigurnosti, kontrola prekograničnog toka podataka, integritet procedura vezanih za kompjutere i mreže podataka i druga dela.³²

Kompjuterski terorizam³³ definiše se kao akt uništavanja ili ometanja kompjuterskih sistema u cilju destabilizacije jedne države ili vršenja pritisaka na njenu vladu i obuhvata sve namerno preduzete, politički motivisane napade na kompjuterske informacije, kompjuterske sisteme i mreže u cilju stvaranja opasnosti za život ili zdravlje ljudi, ugrožavanje javne bezbednosti, zastrašivanje, izazivanje nemira ili vojnih konflikata. Kompjuterski terorizam obuhvata tri kategorije radnji koje se preduzimaju prema kompjuterskom sistemu.³⁴ Prvi je fizički napad koji se sastoji od oštećivanja kompjuterskog sistema na

³⁰ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina, str. 180.

³¹ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina, str. 181.

³² Wiley, J. , *The International Handbook of Computer Crime*, John Wiley and Sons Publishers, Chichester, 1991, pp. 3–27.

³³ Galley, P. , *Computer terrorism: what are the risks? Science, Tehnology and Society*, Swiss Federal Institute of Tehnology, 1996, www.home.ch/spaw1165-infosec-sts/en/ , претражено 08.05.2023. године.

³⁴ Dimovski, D. , *Kompjuterski kriminalitet*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Niš, 2010. godina, str. 206.

tradicionalan način upotrebom bombi. Sintatički napad se sastoji od modifikovanja logike u sistemu sa ciljem da dovode da odlaganja ili da učini sistem nepredvidljivim. Ovaj napad obuhvata napad virusima. Semantički napad se oslanja na poverenju koje imaju korisnici kompjuterskog sistema. On se sastoji u menjanju informacija koje ulaze ili izlaze iz sistema u cilju izazivanja grešaka u kompjuterskom sistemu, bez znanja korisnika. Takođe, u ovu grupu dela spadaju i kompjuterska sabotaza i kompjuterska špijunaža.

Kako je internet globalna međukompjuterska veza, on omogućuje lakšu privatnu i poslovnu korespondenciju, ali se internet ujedno može koristiti i u kriminalne svrhe. Internet je dao novi oblik klasičnom kriminalitetu, ali je ujedno doprineo stvaranju novih oblika kriminaliteta, kao što su: širenje dečje pornografije, razni oblici ugrožavanja lične sigurnosti, širenje raznih oblika organizovanog kriminaliteta.³⁵

Etiološka obeležja kompjuterskog kriminaliteta

Kriminalna etiologija je deo kriminologije koji proučava opšte uzroke kriminaliteta kao masovne društvene pojave i pojedinačne, posebne, neposredne uzroke, uslove i povode javljanja kriminalnog ponašanja. Opšti uzroci kriminaliteta koji proizilaze iz određene društvene strukture, društveno-ekonomskog sistema i odnosa u svim sferama društvenog života, povezani su sa posebnim i pojedinačnim faktorima koji deluju u porodici, školi, profesionalnom, klasnom, društvenom statusu, u okviru pojedinih užih i širih društvenih grupa. Kriminalna etiologija se najčešće deli prema prirodi faktora koji deluju na javljanje kriminaliteta na dve oblasti: egzogenu etiologiju i endogenu etiologiju.

³⁵ Simonović, B. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 2004. godina, str. 673-674.

Egzogena etiologija se odnosi na izučavanje uzroka kriminaliteta koji proizilaze iz određene društvene kulture i strukture, uslova života, delovanje raznih kriminogenih faktora vezanih za porodicu, školu, grupu, sredstva masovne komunikacije, sukoba kultura, različitih shvatanja o vrednostima, druga devijantna ponašanja.³⁶

Egzogene faktore koji su doprineli pojavi i rasprostranjenosti kompjuterskog kriminaliteta potrebno je najpre tražiti u specifičnostima brzine razvoja i širenja informacione tehnologije kao i u sve većoj zavisnosti društva od upotrebe kompjutera i kompjuterske tehnike u svakodnevnom životu. Kompjuterski kriminalitet je u neposrednoj vezi sa stepenom društveno-ekonomskog razvoja odgovarajuće sredine. Što je stepen razvoja neke sredine viši, njegovi su pojavni oblici raznolikiji, načini njegovog izvršenja sofisticiraniji, a počinioci stručniji i brojniji. Neki od dominantnijih egzogenih faktora su: 1) tehnološki razvoj; 2) širenje informatičke pismenosti; 3) glorifikacija kompjuterskih kriminalaca; 4) nove kriminalne metode i tehnike itd. U okviru tehnološkog razvoja internet je kao novi globalni medij fundamentalno promenio način društvenog života obezbeđujući nove i jednostavnije načine komuniciranja, informisanja, obrazovanja, rada i zabave. Bitno je napomenuti da je tehnološki razvoj omogućio uvođenje informacione tehnologije u bankarske i finansijske sisteme čime su novčana sredstva dobila svoj tzv. „elektronski oblik“ i preselila se u tzv. „elektronske“ trezore. Danas, u dvadeset i prvom veku informacija predstavlja najvažniji strateški resurs koji može imati izuzetno veliku vrednost, pa čak biti i neprocenljiv. U kompjuterima mogu biti koncentrisani izuzetno vredne informacije (podaci) iz oblasti privrede, nauke, medicine, bezbednosti i odbrane države kao i podaci o ličnosti pojedinca koje u slučaju zloupotrebe mogu prouzrokovati veliku kako materijalnu tako i nematerijalnu štetu. Podaci se mogu izbrisati ili

³⁶ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M., *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina, str. 29.

izmeniti, a da o tome ne ostanu dokazi.³⁷ Mogućnosti za izvršavanje kompjuterskog kriminala postoje, u skoro svakom ambijentu u kojem se koristi informaciona tehnologija, iz prostog razloga što ne postoji apsolutno zaštićen sistem.

Endogena etiologija izučava uticaj ličnih osobina psiholoških karakteristika, crta ličnosti na javljanje kriminalnog ponašanja. U okviru endogene etiologije treba razjasniti kako se odvija proces „kriminalizacije ličnosti“ zašto pojedina lica vrše krivična dela u određenim socijalnim uslovima, a druga u istim tim uslovima to ne čine, kakav uticaj na kriminalitet imaju psihološki procesi i psihičke osobine.³⁸

Neki od najznačajnijih endogenih faktora³⁹ koji dovode do pojave kompjuterskog kriminaliteta, odnosno koji na pojedinca utiču da se uključi u kriminalne aktivnosti su: 1) otuđenost - kao posledica savremenog načina života i komuniciranja, koji se sve manje odvija uz neposredan kontakt, a sve više posredno, putem informatičke i telekomunikacione tehnologije, može dovesti do asocijalnog ponašanja, gde se kao posledica takve zavisnosti i anonimnosti pri komunikaciji, javlja želja za nezdravim dokazivanjem i prezentovanjem svoje nadmoći, posebno među hakerima, kao specifičnom kategorijom izvršilaca kriminalnih aktivnosti iz ove oblasti; 2) frustracija - izazvana informacionim stresom, kao posledica sve veće količine informacija kojom smo zasipani i nužnost da među njima odaberemo one na osnovu kojih ćemo donositi pravovremene i valjane odluke, može dovesti do agresivnosti i različitih reakcija pojedinaca u odnosu na informacionu tehnologiju i njeno korišćenje; 3) psihička oboljenja - kao posledica nekontrolisane, vremenski dugotrajne, vidljivo problematične upotrebe

³⁷ Petrović, S. , *Kompjuterski kriminal*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, 2000. godina, str. 90.

³⁸ Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina, str. 29.

³⁹ Dragičević, D. , *Kompjuterski kriminalitet i informacioni sustavi*, Inforimator, Zagreb, 1999. godina, str. 148-149.

interneta, rezultira različitim socijalnim, poslovnim ili finansijskim problemima; 4) motivacija - je neizostavni deo rasprave o uzrocima ove pojave, brzina kojom se može izvršiti kompjuterska zloupotreba, sa velikih udaljenosti, uz anonimnost učinioca i teškoće njihovog otkrivanja, veliki su podsticaj i čest motiv pojedinca da takvo delo izvrši, a posebno kada se tome pridoda mogućnost brzog i lakog bogaćenja, tj. sticanje nezakonite imovinske koristi; 5) stavovi i shvatanja - sve su češći razlog raznih kažnjivih dela, a posebno kada su u pitanju ideološki stavovi koji mogu dovesti i do najtežih oblika računarskog kriminaliteta, kao što je to slučaj sa kompjuterskom sabotazom. Među endogenim faktorima kompjuterskog kriminaliteta i zloupotrebe društvenih mreža treba pomenuti i sindrom internet zavisnosti i to specifičan vid internet zavisnosti, koji se odnosi na kompulsivnu upotrebu veb sajtova za sajber dečiju pornografiju.⁴⁰ Kada se radi o endogenim uzrocima vezanim za dečiju pornografiju, analize pokazuju da ne postoji značajna uzročna povezanost između pojedinih psiholoških crta ličnosti i zloupotrebe dečije pornografije.⁴¹ Korisnici internet dečije pornografije shvataju možda da je njihovo ponašanje društveno zabranjeno, ali ne veruju da je ono „pogrešno“ za njih lično, za razliku od korisnika pornografije koja nije dečija, koji veruju da je ponašanje vezano za dečiju pornografiju moralno pogrešno i na društvenom i na individualnom nivou.

U svom razvoju internet je dao novi oblik klasičnom kriminalitetu, ali ujedno doprineo stvaranju novih oblika kriminaliteta, pre svega širenje dečije pornografije, zatim razni oblici ugrožavanja lične sigurnosti, kao i širenje raznih oblika organizovanog kriminaliteta.⁴²

⁴⁰ Kovačević-Lepojević, M. , *Pojam i karakteristike internet zavisnosti*, Socijalna edukacija i rehabilitacija, Vol. 10, br. 4, Beograd, 2011. godina, str. 621.

⁴¹ Vilić, V. , *Povreda prava na privatnost zloupotrebom društvenih mreža kao oblik kompjuterskog kriminaliteta*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2016. godina, str. 247.

⁴² Simonović, B. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 2004. godina, str. 673-674.

Zaključak

Svedoci smo da vreme u kojem živimo donosi neprestane promene. Predmet interesovanja autora jesu promene koje se odnose na razvoj savremene tehnologije, pre svega na razvoj kompjutera. Stalan razvoj društva uslovio je razvoj i usavršavanje tehnologije, a sve to dovelo je do obimnije upotrebe pametnih uređaja i stvaranje neraskidive veze između čoveka i kompjutera. Budući da je rad na računaru postao svakodnevica savremenog čoveka i da su sve češće zloupotrebe tehnologije, država mora preventivnim delovanjem ali i otkrivanjem i procesuiranjem izvršioca ovih krivičnih dela uticati da izvršioци ovog tipa kriminaliteta budu odvraceni stopom osuđenih izvršioca.

Kompjuterski kriminalitet karakteriše izuzetna fenomenološka raznovrsnost koja otežava njegovo jedinstveno i precizno pojmovno određenje, budući da stalan razvoj računarske tehnologije doprinosi proširavanju pojava oblika i postavlja sve veće izazove pred organe nadležne za njegovo suzbijanje. Ono što naročito brine jeste izuzetno velika tamna brojka kompjuterskog kriminaliteta ali i opasnosti koje iz njega proizilaze nametnule su potrebu za posvećenijim pristupom u pogledu analize kriminološkog aspekta ovog oblika kriminaliteta. Posebnu pažnju neophodno je posvetiti uzrocima koji dovode do pojave kompjuterskog kriminaliteta, samoj ličnosti izvršilaca ovih krivičnih dela, mogućnostima za njegovo efikasno otkrivanje i dokazivanje, ali i različitim merama prevencije. Blagovremenim delovanjem sa svih aspekata u velikoj meri može se smanjiti broj izvršenih krivičnih dela ali i pozitivno uticati na same žrtve u pogledu ohrabriranja pri prijavljivanju dela.

Imajući u vidu da su načini zloupotrebe kompjuterske tehnologije svakim danom sve savršeniji i komplikovaniji za otkrivanje, da je vrlo teško ići u korak sa tim kriminalnim aktivnostima, potrebno je i dalje ulagati napore u to da javnost bude svesna sa kakvim se fenomenom

današnje društvo suočava, potrebno je konstantno raditi na što adekvatnijem odgovoru na različita kriminalna delovanja u ovoj oblasti.

LITERATURA

- Aleksić, Ž. , Škulić, M. , *Kriminalistika*, Dosije, Beograd, 2004. godina.
- Aleksić, Ž. , Škulić, M. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd, 2007. godina.
- Brvar, B. , *Pojavne oblike zlorabe računarnika*, Ljubljana, 1982. godina.
- Dimovski, D. , *Kompjuterski kriminalitet*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Niš, 2010. godina.
- Dragičević, D. , *Kompjuterski kriminalitet i informacijski sustavi*, Inforimator, Zagreb, 1999. godina.
- Galley, P. , *Computer terrorism: what are the risks? Science, Tehnology and Society*, Swiss Federal Institute of Tehnology, 1996.
- Jovašević, D. , *Krivično pravo – poseban deo*, Nomos, Niš, 2014. godina.
- Kovačević-Lepojević, M. , *Pojam i karakteristike internet zavisnosti*, Socijalna edukacija i rehabilitacija, Vol. 10, br. 4, Beograd, 2011. godina.
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, PELIKANT PRINT, Niš, 2009. godina.
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. , Kostić, M. , *Kriminologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2012. godina.
- Matijašević, J. , *Krivičnopravna regulativa računarskog kriminaliteta*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2013. godina.
- Parker, D. , *Fighting computer crime*, New York, 1983.
- Petrović, S. , *Kompjuterski kriminal*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd, 2000. godina.
- Simonović, B. , *Kriminalistika*, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac, 2004. godina.
- Strategija za borbu protiv visokotehnološkog kriminala za period 2019-2023. godine*, „Sl. glasnik RS“, br. 71 od 25. septembra 2018. godine.
- Walden, I. , *Information Technology & The Law*, Macmillan Publishers, Basingstoke, 1990.
- Wiley, J. , *The International Handbook of Computer Crime*, John Wiley and Sons Publishers, Chichester, 1991.
- Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije* „Službeni glasnik republike Srbije“ broj 67/2003.
- Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala* „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 61/2005, 104/2009, 10/2023 i 10/2023 - dr. zakon.

<http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Piraterija-odnosi-milijarde-dolara.lt.html>

<https://slawinski.ca/courses/IP12/Unit5/part4.htm>

Stefan Stojanović
demonstrator Faculty of Law University of Niš

PHENOMENOLOGICAL AND ETIOLOGICAL FEATURES OF COMPUTER CRIME

Abstract

The enormous expansion of computer use and the constant development of technology and information systems have led to the penetration of this branch of science into almost all areas of human life. Today, there is almost no field of human activity in which computers have not found their application. Since we are in a century that will certainly be marked as the century of development, science and technology, we must not ignore the fact that the rapid development of this area can lead to increasingly complex and dangerous forms of abuse. At the very beginning of the work, the author defines the concept of computer crime. The subject of wider interest of the author is the phenomenological and etiological characteristics of computer crime. It is precisely the exceptional phenomenological and etiological complexity that contributed to its difficult definition and understanding as a special form of criminality. The rapid development, the great possibility of abuse and the extremely pronounced dark figure of computer crime, which is accompanied by insufficient training of the persons responsible for its suppression, imposed the need for a more detailed analysis of this form of crime and a comprehensive overview, all with the aim of limiting and suppressing it. Given that it is a very complex form of crime, society can only adequately confront it if it fully understands all its peculiarities and specificities.

Key words: *computer crime, characteristics of computer crime, phenomenological features, etiological features, data protection.*

* stefan.stojanovic@prafak.ni.ac.rs ; Stefan Stojanović, University of Niš, Faculty of Law, Serbia.

UDK: 347.68(497.11)

Predato: 18.5.2022.

Prihvaćeno: 18.9.2022.

Pregledni naučni članak

Aleksandra Jovanović⁴³

master pravnik, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

RASKID UGOVORA O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU ZBOG NEISPUNJENJA UGOVORNIH OBAVEZA

APSTRAKT

Ugovor o doživotnom izdržavanju, kao i svaki drugi obligacioni ugovor, može biti raskinut ukoliko jedna ugovorna strana u celosti ne ispunjava svoje obaveze ili ih pak samo delimično (ne)ispunjava. U domaćoj sudskoj praksi brojne su parnice u vezi raskida ugovora o doživotnom izdržavanju, a jedan od najčešćih razloga zbog koga se traži raskid jeste neispunjenje obaveza. Neispunjenje obaveza kao razlog za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju nije regulisan posebno Zakonom o nasleđivanju iz 1995. godine, te se u slučaju raskida zbog neispunjenja primenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima. Takođe, Zakon o obligacionim odnosima primenjuje se i kada je reč o posledicama raskida ugovora o doživotnom izdržavanju. Usled postojanja ovakve zakonske regulative sudovi su u praksi u sličnim situacijama donosili različite odluke, usvajali tužbene zahteve u skladu sa osnovom koji je tražen, iako je prema činjeničnom stanju bila reč o drugom pravnom osnovu. Takvo postupanje sudova posledica je nedovoljno precizne i nepotpune zakonske regulative, ali i specifičnosti samog ugovora. Kako bi u praksi ovakvo postupanje sudova bilo sprečeno, a zakonska regulativa bila potpunija, neophodno je da neispunjenje obaveza kao razlog za raskid, kao i posledice koje nastupaju usled raskida, budu posebno regulisani Zakonom o nasleđivanju.

Ključne reči: ugovor o doživotnom izdržavanju, davalac izdržavanja, primalac izdržavanja, raskid ugovora o doživotnom izdržavanju, neispunjenje obaveza.

⁴³ aleksandraj015@gmail.com

Uvod

U pravu Republike Srbije ugovor o doživotnom izdržavanju predstavlja pravni posao na osnovu koga se primalac izdržavanja obavezuje da se posle njegove smrti na davaoca izdržavanja prenese svojina tačno određenih stvari ili neka druga prava, a davalac izdržavanja se obavezuje da primaoca izdržavanja izdržava, brine o njemu do kraja života i da ga posle smrti sahrani.⁴⁴ Kao takav, on predstavlja najsigurniji pravni posao kojim starije osobe, osobe lošijeg zdravstvenog stanja ili osobe koje strahuju da će u budućnosti oboleti, odnosno da u budućnosti neće biti u stanju da se staraju o sebi, mogu sebi da obezbede egzistenciju i potrebnu negu u bolesti i starosti. Istovremeno, ovaj pravni posao za davaoca izdržavanja predstavlja osnov za sticanje najčešće vredne imovine koja je predmet ugovora, te je njegovo zaključenje i ispunjenje u interesu obe ugovorne strane.⁴⁵

Međutim, kako je reč o dugotrajnom pravnom poslu, u toku njegovog trajanja mogu nastupiti različite okolnosti koje mogu dovesti do njegovog raskida. Pojedine razloge za raskid ovog pravnog posla reguliše Zakon o nasleđivanju iz 1995. godine, te predviđa da ugovor o doživotnom izdržavanju može biti raskinut iz tri razloga: zbog poremećenih odnosa između ugovarača,⁴⁶ promenjenih okolnosti⁴⁷ i usled smrti davaoca izdržavanja, koja je nastupila pre smrti primaoca

⁴⁴ Videti: član 194, st. 1 Zakona o nasleđivanju, *Sl. glasnik RS*, br. 46/1995, 101/2003 – odluka USRS i 6/2015. U daljem tekstu: ZON.

⁴⁵ Pored ove vrste ugovora o doživotnom izdržavanju koji je pravno uređen, naše pravo poznaje i takozvani „nepravi“ (neimenovani) ugovor o doživotnom izdržavanju, koji predstavlja pravni posao na osnovu koga primalac izdržavanja prenosi svojinu na davaoca izdržavanja za života primaoca, i to najčešće odmah po zaključenju ugovora. Ovaj ugovor se često naziva i kvazi-ugovor o doživotnom izdržavanju i kao takav ostao je van zakonske regulative u našem pravu, pa se na njega primenjuju opšta pravila ugovornog prava. Mogućnost zaključenja ovog ugovora temelji se na čl. 10 Zakona o obligacionim odnosima, koji reguliše slobodu ugovaranja i uređivanja obligacionih odnosa, u granicama javnog poretka, prinudnih propisa i dobrih običaja.

⁴⁶ Videti: čl. 201 ZON.

⁴⁷ Videti: čl. 202 ZON.

izdržavanja.⁴⁸ Takođe, ugovor o doživotnom izdržavanju može biti raskinut i sporazumom ugovornih strana, kao i usled neispunjenja ugovornih obaveza. Navedene razloge Zakon o nasleđivanju⁴⁹ ne reguliše, te se na njih primenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima⁵⁰.

Predmet naše pažnje u ovom radu biće raskid ugovora zbog neispunjenja, odnosno neizvršenja obaveza koje su predviđene ugovorom o doživotnom izdržavanju. Obaveze iz ovog ugovora se izvršavaju u dužem vremenskom periodu, pa vrlo često može biti diskutabilno na koji način bi se utvrđivao kvalitet, odnosno kvantitet izvršavanih obaveza i koja bi to bila mera neizvršavanja obaveza koja je dovoljna da bi sud raskinuo ugovor na zahtev nekog od ugovarača. Takođe, diskutabilno je i da li bi strana koja je kriva za neispunjenje obaveza imala pravo da zahteva raskid ugovora zbog neispunjenja. Pored navedenog, s obzirom na to da je reč o ugovoru sa specifičnim prestacijama davaoca izdržavanja, pitanje je i da li se odredbe o neosnovanom obogaćenju mogu primeniti u celosti, kao i u čemu se to sve ogledaju posledice raskida ugovora zbog neispunjenja. Interesantno je i pitanje da li ima mesta pozivanju na presuđenu stvar u parnicama za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju zbog neispunjenja.

U ovom radu pokušaćemo da damo odgovore na prethodno iznete dileme.

⁴⁸ Videti: čl. 204 i čl. 205 ZON.

⁴⁹ Za razliku od važećeg, savezni Zakon o nasleđivanju iz 1955. godine (članovi 122–127) i republički iz 1974. godine (članovi 117–122) regulisali su sporazumni raskid ugovora o doživotnom izdržavanju i raskid ugovora zbog neizvršenja obaveza. Mišljenja smo da takvo rešenje treba vratiti i što preciznije Zakonom o nasleđivanju regulisati oba ova osnova za raskid ugovora.

⁵⁰ *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93, *Sl. list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS*, br. 18/2020. U daljem tekstu biće korišćena skraćenica: ZOO.

Pravo na raskid ugovora zbog neispunjenja

Kada jedna ugovorna strana ne ispuni svoju obavezu, druga strana može zahtevati ispunjenje obaveze ili raskinuti ugovor prostom izjavom, osim ako je nešto drugo predviđeno ugovorom.⁵¹ S druge strane, kada je reč o delimičnom neispunjenju obaveze, ugovor može biti raskinut samo ako je delimično neispunjenje takvog intenziteta da se ne ostvaruje svrha ugovora. U slučaju neispunjenja obaveze u neznatnom delu, ugovor neće biti raskinut.⁵² Izuzetak od tog pravila biće slučaj kada je izvršenje i tog (neznatnog) dela obaveze bilo od izuzetno velikog značaja za primaoca izdržavanja, pa onda u tom slučaju i ne može biti reči o neznatnom delu obaveze. Pored navedenih slučajeva, ugovor o doživotnom izdržavanju biće raskinut i onda kada dolazi do samo povremenog izvršavanja obaveza. Nadalje, naslednici primaoca izdržavanja imaju pravo da zahtevaju raskid ugovora o doživotnom izdržavanju u slučaju da davalac izdržavanja usmrti primaoca izdržavanja (osim ako je to učinjeno u nužnoj odbrani ili krajnjoj nuždi) ili mu ne ukaže nužnu pomoć i tako svojim nečinjenjem doprinese smrtnom ishodu. U takvim situacijama, osnov za raskid ugovora može se naći u neizvršavanju ugovornih obaveza davaoca izdržavanja, tačnije u okolnosti da je davalac svojim (ne)činjenjem učinio nemogućim izvršavanje ugovornih obaveza.⁵³ Sve napred navedeno primenjuje se i u slučaju raskida nepravog ugovora o doživotnom izdržavanju.⁵⁴

Pored navedenog, treba naglasiti i stav judikature o nasledivosti prava za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju zbog neispunjenja

⁵¹ Videti: N. Krstić, Ugovor o doživotnom izdržavanju, u: *Mobilna pravna klinika: od institucije ka žrtvi* (prir. M. Kostić, D. Dimovski, I. Ilić), Niš, 2014, str. 215.

⁵² Videti: čl. 131 ZOO.

⁵³ Videti: N. Krstić, *op. cit.*, str. 216.

⁵⁴ Isti stav imala je i sudska praksa: „I u pogledu ugovora ovakve vrste primenjuju se načela opšteg imovinskog prava i u odnosu na obaveze ugovarača i u odnosu na izvršenje ugovornih obaveza“. Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Rev. 166/98 (izvor: M. Ubavić, *Ugovori o doživotnom izdržavanju*, Beograd, 2004., str. 254).

obaveza. Sudska praksa je zauzela stav da pravo na raskid ugovora zbog neizvršenja nije lično pravo ugovarača, već imovinsko pravo i da je kao takvo nasledivo, te da naslednici ugovarača imaju prava da traže raskid ugovora iz ovog zakonom predviđenog razloga.⁵⁵

U pravnoj teoriji ima mišljenja da je pravo na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju vrsta pravne moći čijom realizacijom prestaje ugovorni odnos, i da ono, kao sporedno, prati glavno pravo primaoca izdržavanja, tj. čitav niz njegovih potraživanja prema davaocu izdržavanja, koja se po prirodi samog ugovora i po slovu zakona ne mogu prenositi. Iz toga sledi nemogućnost prenosa prava na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju. Pravo na raskid ugovora je neka vrsta štita koja služi interesima primaoca izdržavanja, pa kada on umre ovo pravo se gasi. Jedino u situaciji kada je primalac izdržavanja pokrenuo parnični postupak za raskid ugovora zbog neizvršenja, pa nakon toga umre, njegovi naslednici mogli bi da nastave postupak.⁵⁶ Sa navedenim stavom možemo se složiti. Pored navedenih razloga, smatramo i da nasledivost prava na raskid ugovora ne treba da zavisi od razloga zbog koga se raskida ugovor, nego od činjenice da li je nasledivost ovakvog prava moguća prema samoj prirodi ugovora o doživotnom izdržavanju. Takođe, i od toga da li bi nasledivost ovog prava bila u skladu sa zakonom. S druge strane, smatramo sasvim opravdanim i potrebnim da naslednici imaju pravo da nastave parnični postupak koji je primalac pokrenuo za života radi raskida ugovora o doživotnom izdržavanju zbog neispunjenja obaveza.

⁵⁵ Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Gzz. 300/72 (izvor: M. Počuča, *Ugovor o doživotnom izdržavanju*, Novi Sad, 2011, str. 172); Odluka Okružnog suda u Požarevcu, Gž. 272/95, Odluka Okružni sud u Beogradu, Gž. 8266/2000, (izvor: M. Počuča, *op. cit.*, str. 172). To pravo na traženje raskida ugovora o doživotnom izdržavanju zastareva u opštem roku zastarelosti od 10 godina od smrti primaoca izdržavanja, shodno Zakonu o obligacionim odnosima.

⁵⁶ N. Stojanović, *Ugovor o doživotnom izdržavanju u sudskoj praksi, Građanska kodifikacija*, sv. 3, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2004, str 145–146.

Iako ovaj razlog za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju nije regulisan Zakonom o nasleđivanju, u sudskoj praksi, prema istraživanju koje smo sprovedeli u Osnovnom sudu u Leskovcu koje je obuhvatilo period od 2017-2022. godine, ovo je najčešći razlog zbog koga se ugovor o doživotnom izdržavanju raskida.⁵⁷ Od ukupno 53 pokrenutih parnica za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju u 15 slučajeva je raskid tražen zbog neispunjenja obaveza,⁵⁸ dok je u 7 predmeta raskid zahtevan i zbog neispunjenja obaveza i zbog poremećaja odnosa.^{59, 60} Sve to predstavlja još jedan od argumenata za to da ovaj razlog treba biti preciznije i detaljnije regulisan posebnom odredbom Zakona o nasleđivanju.

⁵⁷ Takođe, i prema jednom od ranije sprovedenih istraživanja, neispunjenje je najčešći razlog zbog koga se zahteva raskid ugovora o doživotnom izdržavanju. Naime istraživanje je sprovedeno u Opštinskom sudu u Novom Sadu i obuhvatilo je period od 1996–2000. godine. Od ukupno 1159 ugovora o doživotnom izdržavanju, koji su overeni u tom periodu, došlo je do raskida u 7,93% slučajeva. U najvećem broju slučajeva razlog raskida ugovora o doživotnom izdržavanju predstavljalo je neispunjenje ugovornih obaveza od strane davaoca izdržavanja. Videti: J. Vidić, Ugovor o doživotnom izdržavanju u sudskoj praksi – primer aktuelne prakse Opštinskog suda u Novom Sadu, *Pravni život*, br. 10/2003, str. 197.

⁵⁸ U tri slučaja tužbeni zahtev je odbijen kao neosnovan. Deset tužbenih zahteva je priznato, u jednom predmetu je tužbeni zahtev usvojen kao osnovan, dok je u jednom predmetu doneta presuda zbog propuštanja.

⁵⁹ Sud je dva tužbena zahteva usvojio kao osnovana, u jednom predmetu tužbeni zahtev je odbijen kao neosnovan, a četiri predmeta okončana su presudom na osnovu priznanja.

⁶⁰ Pored neispunjenja obaveza, raskid ugovora je u 5 slučajeva zatražen zbog poremećenih odnosa između stranaka i svi slučajevi okončani su presudom na osnovu priznanja. Raskid zbog promenjenih okolnosti zatražen je u 3 slučaja, pri čemu su pokrenuti postupci okončani presudom na osnovu priznanja. U ostalih 6 slučajeva sud je doneo presude na osnovu priznanja, međutim, u samoj izreci presude nije naveo iz kog razloga se ugovor o doživotnom izdržavanju raskida. U dva slučaja zaključeno je sudsko poravnanje, pri čemu je u jednom od njih predviđena naknada za primljena davanja, dok drugim nije regulisano pitanje naknade. U 6 postupaka sud je doneo rešenje o povlačenju tužbe, dok se u jednom slučaju oglasio mesno nenadležnim. Usled smrti stranaka došlo je do prekida postupka u 6 slučajeva (jedan zbog smrti tuženog, pet zbog smrti tužioca), u jednom slučaju postupak je prekinut zbog rešavanja prethodnog pitanja (nepoznata je bila adresa tuženih), a jedan postupak prekinut je zbog gubitka parnične sposobnosti stranke.

Uslovi za raskid ugovora zbog neispunjenja

Pravo na raskid ugovora zbog neispunjenja regulisano je članom 124 Zakona o obligacionim odnosima, koji predviđa sledeće:

„U dvostranim ugovorima, kad jedna strana ne ispuni svoju obavezu, druga strana može, ako nije što drugo određeno, zahtevati ispunjenje obaveza, ili, pod uslovima predviđenim u idućim članovima,⁶¹ raskinuti ugovor prostom izjavom, ako raskid ugovora ne nastupa po samom zakonu, a u svakom slučaju ima pravo na naknadu štete“.

Na osnovu napred pomenutog možemo zaključiti da je potrebno ispuniti određene uslove kako bi do raskida ugovora moglo doći. Ti uslovi mogu se podeliti u dve grupe: oni koji se odnose na neispunjenje obaveze i oni koji se odnose na realizaciju raskida.

Prvi i osnovni uslov za nastupanje raskida jeste neispunjenje obaveze,⁶² pri čemu treba imati u vidu da neće biti reč o neispunjenju obaveze ukoliko je ugovorna strana bila sprečena da obavezu ispuni prisustvom neke okolnosti koja je oslobađa od odgovornosti, kao što je to npr. viša sila (tada nije reč o neispunjenju i tužbeni zahtev bio bi odbijen). Neispunjenje ugovorne obaveze može biti potpuno i delimično. Kod potpunog neispunjenja, ugovorna strana svoju dospelu obavezu ne ispunjava i ponaša se kao da ugovor nije ni zaključila. U svim slučajevima potpunog neispunjenja obaveza situacija je nesporna, druga strana ima pravo da zahteva raskid ugovora po ovom osnovu.

Složenija situacija je kada je u pitanju delimično neispunjenje ugovornih obaveza. Delimično ispunjenje, odnosno neispunjenje, postoji u slučajevima kada ugovorna strana ispunjava samo jedan deo obaveza ili ispunjava svoje obaveze, ali ne u kvantitetu ili kvalitetom koji je ugovoren. Delimično neispunjenje obaveza postoji i onda kada ugovorna strana ispuni samo neku od više obaveza koje ima, dok preostale

⁶¹ Videti: čl. 124–132 ZOO.

⁶² S. Perović, *Obligaciono pravo*, Beograd, 1981, str. 502.

obaveze ne ispunjava. Za razliku od potpunog neispunjenja obaveza, kada ugovorna strana ima pravo da traži raskid u svakom slučaju, kod delimičnog neispunjenja obaveza ugovorna strana ima pravo da traži raskid onda kada je u pitanju neispunjenje glavne obaveze tj. one koja kod dvostrano obavezujućih ugovora stoji kao „pravni ekvivalent“ obavezi druge strane.⁶³

Da bi nastupio raskid nekog obligacionog ugovora, nije dovoljno samo neispunjenje obaveze jedne ugovorne strane, već je potrebno da druga ugovorna strana preduzme određene radnje kako bi raskid bio konačno realizovan. U našem pravu, moguć je sudski i vansudski raskid ugovora. U slučaju sudskog raskida ugovora, ugovorna strana podiže tužbu i pokreće parnični postupak. Ukoliko je tužbeni zahtev za raskid ugovora zbog neispunjenja osnovan, sud konstitutivnom presudom raskida ugovor. S druge strane, vansudski raskid zbog neispunjenja poznaju mnoga prava, a on je prihvaćen i u našem pravu. Prema Zakonu o obligacionim odnosima, ovaj raskid vrši se prostom izjavom ugovornika koji je ovlašćen na raskid, s tim što je on dužan da to saopštenje učini drugoj strani bez odlaganja.⁶⁴

Pored navedenog, važno je pomenuti i to da ukoliko je reč o ugovoru koji nema karakter fiksnog pravnog posla, on se ne može raskinuti odmah po isteku roka u kome je dužnik trebalo da ispunji svoju obavezu. Pravo na odustanak pretpostavlja još jedan dopunski uslov: poverilac koji želi da ugovor raskine, mora ostaviti dužniku primeren rok za ispunjenje.⁶⁵ Ukoliko dužnik ne ispunji obavezu ni u naknadnom roku, ugovor se raskida po samom zakonu.⁶⁶ Izuzetak od ovog pravila postoji

⁶³ *Ibid.* str. 503.

⁶⁴ *Ibid.* str. 507.

⁶⁵ Videti: čl. 126, st. 1 i 2 ZOO. To je rok koji je prilagođen okolnostima konkretnog slučaja. Kada govorimo o primerenom roku, važno je napomenuti da je to dopunski rok kojim se daje mogućnost dužniku da završi ispunjenje obaveze čije je preduzimanje već otpočeo. Nije reč o novom roku u kome se daje mogućnost dužniku da ispunji obavezu iznova.

⁶⁶ Videti: čl. 126, st. 3 u vezi sa čl. 125, st. 1 ZOO. Ipak, radi otklanjanja neizvesnosti o sudbini ugovora, Zakon o obligacionim odnosima obavezuje poverioca da, bez

onda kada iz dužnikovog držanja proizlazi da obavezu neće ispuniti ni u naknadnom roku – u tom slučaju raskid može biti zahtevan bez ostavljanja naknadnog roka za ispunjenje.

S obzirom na to da ugovor o doživotnom izdržavanju ima određene specifičnosti i pored toga što se na njega primenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima, treba napomenuti da do raskida ugovora o doživotnom izdržavanju zbog neizvršenja obaveza može doći samo na osnovu sudske odluke, odnosno u pitanju je isključivo sudski raskid ugovora. Dakle, neophodno je da poverilac protiv dužnika podigne tužbu za raskid ugovora i to pravo nije ograničeno prekluzivnim rokom. Nakon smrti poverioca, po stanovištu sudske prakse, tužbu za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju mogu podići njegovi zakonski i zaveštajni naslednici, ukoliko su se uslovi za raskid stekli još za poveriočevog života.⁶⁷ Za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju dovoljno je da jedna ugovorna strana ne izvršava svoju ugovornu obavezu i u tom slučaju poverilac nije dužan da ostavi dužniku naknadni rok.⁶⁸ Kod ugovora o doživotnom izdržavanju moguć je raskid, kako zbog potpunog neispunjenja, tako i usled delimičnog neispunjenja.⁶⁹

Slučaj u kojem raskid ugovora o doživotnom izdržavanju neće biti moguć jeste onda kada dužnik ne ispunjava neznatan deo obaveze, a neznatan deo obaveze predstavlja onaj deo koji se ne odnosi na zadovoljenje osnovnih životnih potreba primaoca izdržavanja. Međutim, ni u tom slučaju neće biti uvek pravilo da raskid nije moguć. Raskid ugovora je moguć, čak i ako je reč o neznatnom delu obaveze čije

odlaganja, obavesti dužnika da ugovor raskida (čl. 130 ZOO). To obaveštenje ima samo deklarativni karakter. J. Radišić, *Obligaciono pravo*, Beograd, 2004, str. 167.

⁶⁷ D. Đurđević, *Osnovi naslednog prava Crne Gore*, Podgorica, 2010, str. 314.

⁶⁸ D. Đurđević, *Institucije naslednog prava*, Beograd, 2015. str. 263, sa pozivanjem na čl. 125 ZOO.

⁶⁹ Videti: Odluka Višeg suda u Subotici, Gž. 805/65 „Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju može se tražiti i kada je davalac izdržavanja u toku više godina svoju obavezu samo polovično izvršavao“. (izvor: M. Ubavić, *op. cit.*, str. 245).

neispunjenje u konkretnim okolnostima može da ima trajne posledice ili kada je trajnijeg karaktera.⁷⁰

Kada je reč o značaju koji imaju obaveze davaoca nakon smrti primaoca izdržavanja, u praksi se mogu sresti različiti stavovi. Tako je Vrhovni sud Srbije u jednoj odluci utvrdio „da ako je davalac izdržavanja ispunjavao sve preuzete obaveze po ugovoru sem jedne – plaćanja troškova sahrane primaoca izdržavanja, ugovor o izdržavanju ne može se raskinuti“.⁷¹ Međutim u slučaju kada davalac izdržavanja nakon primaoočeve smrti odbije da izvrši ugovorne obaveze koje se tiču sahrane primaoca izdržavanja, podizanja nadgrobnog spomenika i izdavanja podušja, sudovi su u dva slučaja našli da naslednici primaoca izdržavanja mogu da ishode raskid ugovora zbog neizvršenja.⁷²

Uticao krivice na pravo na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju

Zakon o obligacionim odnosima, kod pitanja raskida ugovora zbog neispunjenja, ne pominje krivicu ugovornika kao uslov raskida ugovora.⁷³ Prema odredbi zakona, predviđeno je da kada jedna strana ne ispunji svoju obavezu, druga strana može, pod određenim uslovima, da traži raskid ugovora. Međutim, jasno je da neispunjenje mora biti skrivljeno (iako to zakon izričito ne pominje) da bi raskid ugovora bio moguć, jer u slučajevima kada strana nije ispunila obavezu zbog nastupanja okolnosti za koje ne odgovara, nije moguće tražiti raskid (odnosno i ukoliko traži, takav zahtev bio bi odbijen kao neosnovan).

⁷⁰ D. Đurđević, *Institucije naslednog prava*, str. 263.

⁷¹ Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Rev. 1493/03 (izvor: M. Počuča, *op. cit.*, str. 172). Takvo postupanje sudova i zakonodavno rešenje smatramo opravdanim. Nepravilno bi bilo tada raskinuti ugovor o doživotnom izdržavanju, jer bi posledice tog raskida bile mnogo veće od posledica neispunjenja obaveza u neznatnom delu.

⁷² Odluka Okružnog suda u Valjevu, Gž. 1388/03 (izvor: M. Počuča, *op. cit.*, str. 171); Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž. 7257/12 (navedeno prema: D. Đurđević, *Institucije naslednog prava*, str. 264).

⁷³ S. Perović, *op. cit.*, str. 504.

Opravdanje za ovakvo regulisanje od strane zakonodavca može se naći u tome da se tradicionalno u materiji ugovorne odgovornosti krivica pretpostavlja i praktično se pitanje svodi na teret dokazivanja. Poverilac ne mora dokazivati krivicu dužnika zbog zakašnjenja, jer se ona pretpostavlja, ali dužnik može obarati tu pretpostavku ističući višu silu kao uzrok zadocnjenja.⁷⁴

Kada govorimo o ugovoru o doživotnom izdržavanju, na koji se primenjuju ove odredbe (koje krivicu ne predviđaju kao uslov), potrebno je ukazati da sudska praksa ima jasan stav da ugovornoj strani koja je kriva za neispunjenje, jer je svojim postupanjem sprečila izvršavanje obaveza, ne pripada pravo na raskid ugovora zbog neispunjenja. U prilog tome govori i deo odluke kojom je predviđeno: „Kada je tužena svoje ugovorne obaveze izvršavala na ugovoreni način, pa tužilac koji je tuženu u tome onemogućio, neosnovano zahteva raskid ovog ugovora...“.⁷⁵ S druge strane, u pogledu uticaja krivice na samo neispunjenje obaveze, sudska praksa zauzela je stav da nije od značaja da li je postojala krivica ugovorne strane što ona nije izvršila svoju obavezu.⁷⁶

Kada je reč o uticaju krivice na pravo za raskid ugovora, možemo primetiti da je sudska praksa kontradiktorna. Naspram stava da ugovorna strana koja je kriva ne može da traži raskid ugovora zbog neispunjenja, stoji stav da i strana koja je kriva može da traži raskid ugovora zbog poremećenih odnosa. Praktična posledica ovakvih stavova judikature, a i odsustva regulative raskida ugovora zbog neispunjenja obaveza Zakonom o nasleđivanju, ogleda se u tome da se u praksi javljaju

⁷⁴ *Ibid*, str. 505.

⁷⁵ Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Rev. 5765/98, Odluka Vrhovnog suda Hrvatske, Rev. 1388/86 (izvor: M. Počuča, *op. cit*, str. 163).

⁷⁶ „Kada se tužbom traži raskid ugovora zbog neizvršavanja obaveze od strane davaoca izdržavanja... kao uslov za raskid ugovora ne traži se krivica stranke koja ugovor nije izvršila, niti se neke objektivne okolnosti na njenoj strani, koje su je sprečile da ugovor izvršava, uzimaju kao smetnje za raskid ugovora“. Videti: Odluka Vrhovnog suda Vojvodine, Rev. 723/84 (izvor: M. Ubavić, *op. cit*, str. 246).

slučajevi u kojima ugovorna strana, kada dođe do neispunjenja obaveza, zahteva raskid ugovora zbog poremećaja odnosa. Sve to u krajnjem dovodi do promene osnova za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju zbog poremećaja odnosa i usvajanja tako postavljenog tužbenog zahteva od strane suda na osnovu činjeničnog stanja koje prvenstveno ukazuje na neispunjenje obaveza, pa tek onda na poremećaj odnosa između ugovornih strana.⁷⁷

Mišljenja smo da ukoliko u pogledu jednog od razloga za raskid ugovora krivica nema uticaja na pravo na raskid, onda ona ne bi trebalo da ima uticaja ni u pogledu ostalih razloga za raskid ugovora. Takvo rešenje koje bi bilo propisano Zakonom o nasleđivanju dovelo bi do ujednačenije sudske prakse, kao i preciznije regulative. Pitanje krivice može biti od uticaja na posledice raskida ugovora o doživotnom izdržavanju, tj. da li će ugovorna strana koja je kriva biti dužna da drugoj ugovornoj strani isplati štetu koju je pretrpela, ali pitanje krivice ne može biti od uticaja na pravo na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju. U prilog napred navedenom govori i činjenica da usled neispunjenja obaveza iz ugovora krivicom jedne strane, ne bi dolazilo do ispunjenja svrhe ugovora. To bi dalje značilo da ukoliko druga strana ne bi zahtevala raskid usled neispunjenja, ugovorna strana koja je kriva za neispunjenje bi morala da „čeka” da se odnosi poremete zbog toga i da tek onda traži raskid ugovora usled poremećenih odnosa, što je nepraktično i suprotno svrsi ovog ugovora.

U prilog gore navedenom, da u praksi dolazi do promene osnova po kome se raskida ugovor o doživotnom izdržavanju, govori i jedna odluka Vrhovnog suda Srbije u čijem obrazloženju se navodi sledeće: „Tužena je u početku izvršavala svoje obaveze, a kako je vreme prolazilo, ona je to činila sve manje, da bi na kraju napustila domaćinstvo tužioca i od tada nikakvo izdržavanje ne pruža. Tužena je i pre navedenog datuma

⁷⁷ Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Rev. 6518/97 (izvor: M. Ubavić, *op. cit.*, str. 254).

više puta, bez razloga, odlazila od tužioca zanemarujući svoje obaveze. Tužena ne želi da vodi brigu o tužiocu smatrajući da su se odnosi poremetili“. Pored navedenog tužena je izjavila i „da od tužioca traži da plati to što je kod njega sedela (živela) i da je voljna da raskine ugovor, a u protivnom da ne želi da raskine ugovor“.78 U ovom slučaju, po mišljenju Vrhovnog suda Srbije, pravilno je raskinut predmetni ugovor jer su se međusobni odnosi poremetili toliko da su postali nepodnošljivi.

Ovakva odluka suda je diskutabilna iz više razloga, koji se ogledaju u sledećem. Na osnovu iznetog činjeničnog stanja sasvim je jasno da je reč o neispunjenju obaveza. Prvo, o neurednom ispunjenju od strane tužene koja je, kako je vreme prolazilo, izvršavala obaveze sve manje. Zatim, i o potpunom neispunjenju obaveza nakon napuštanja domaćinstva tužioca. U prilog tome da postoje poremećeni odnosi, stoji izjava tužene da su se odnosi poremetili i da ona ne želi da vodi brigu o tužiocu. Smatramo, da nižestepeni sudovi nisu utvrdili da li je do poremećaja odnosa zaista došlo, kao i to da li su se oni poremetili do te mere da su postali nepodnošljivi. Iz izjave tužilje vidimo da ona smatra da su se odnosi poremetili i da ona više ne želi da vodi brigu o tužiocu, dakle ne želi da ispunjava svoje obaveze predviđene ugovorom. U tom slučaju, pitanje je da li su se njihovi odnosi poremetili do te mere da su postali nepodnošljivi ili je jednostavno reč o tome da tužena samo ne želi da više izvršava obaveze koje su predviđene ugovorom (a koje je svakako prestala da izvršava). Međutim, ono što sud navodi dalje je vredno pohvale, ali je to trebao imati u vidu prilikom odlučivanja: „Stoga je raskid zbog neispunjenja osnovan saglasno članu 194 ZON, obzirom da nastupa uzajamnost obaveza u trenutku zaključenja ugovora o doživotnom izdržavanju. Za ovaj se razlog raskidanja ugovora o doživotnom izdržavanju traži samo objektivno neizvršavanje preuzetih obaveza. Tužena u postupku pred prvostepenim sudom nije dokazala da

⁷⁸ Videti: Presuda Vrhovnog suda Srbije, Rev. 1316/05 (Preuzeto sa: <https://vk.sud.rs/sr/rev-131605>. Pristup 25.10.2023. godine).

je od strane tužioca bezrazložno sprečavana u nameravanom izvršavanju ugovorom preuzetih obaveza, da želi i da je spremna da izvršava obaveze iz predmetnog ugovora već naprotiv, da ne želi više da vodi brigu o tužiocu“. Sa ovim delom obrazloženja bismo se složili da je raskid zbog neispunjenja bio osnovan, ali bismo dodali da raskid zbog poremećenih odnosa po našem mišljenju, na osnovu ovako iznetog činjeničnog stanja, nije bio osnovan. U ovom slučaju bi ugovor o doživotnom izdržavanju trebalo da bude raskinut shodno članu 124 ZOO, a ne po čl. 201 ZON. Tada bi za odluku o tome da li je tužilac kriv, odnosno dužan da nadoknadi štetu tuženoj (ako bi bila podneta protivtužba od strane tužene) imala uticaja konstatacija suda da „tužena u postupku pred prvostepenim sudom nije dokazala da je od strane tužioca bezrazložno sprečavana u nameravanom izvršavanju ugovorom preuzetih obaveza, da želi i da je spremna da izvršava obaveze iz predmetnog ugovora već naprotiv, da ne želi više da vodi brigu o tužiocu“. S druge strane, ova konstatacija suda nam ukazuje na stav sudske prakse da strana koja je kriva ne bi imala prava da traži raskid ugovora, odnosno tužbeni zahtev bio bi neosnovan. Ovakav stav praktično može dovesti do toga da u svakom konkretnom slučaju kada se zahteva raskid ugovora zbog neispunjenja, tužena strana, odnosno davalac izdržavanja, teži ka tome da dokaže krivicu primaoca izdržavanja, umesto da dokazuje ispunjenje obaveza.⁷⁹

⁷⁹ Utisak je da sudovi usvajaju ovakve tužbene zahteve i raskidaju ugovor, iako je osnov tužbenog zahteva pogrešan, jer bi u slučaju odbijanja zahteva kao neosnovanog, jer nije reč o poremećenim odnosima, na snazi ostao ugovor čija se svrha ne ostvaruje. Međutim, praktične posledice takve odluke suda ogledaju se u tome što bi troškove parničnog postupka, koji uopšte nisu mali, snosila tužena strana. Zato smatramo da i pored toga što bi na snazi ostao ugovor čija se svrha ne ostvaruje, sud ne bi trebalo da usvaja takve tužbene zahteve, već bi strana koja tužbeni zahtev nije postavila na odgovarajući način, trebalo da snosi posledice. Uzimajući u obzir stav sudske prakse da ugovorna strana koja je kriva ne može da ishodi raskid ugovora, jasno je da se taj ugovarač opredeljuje da traži raskid zbog poremećenih odnosa, jer će sud u tom slučaju usvojiti tužbeni zahtev i pored toga što je reč o neispunjenju.

Pravne posledice raskida ugovora o doživotnom izdržavanju zbog neispunjenja

Raskidanjem ugovora gasi se obligacioni odnos između njegovih učesnika. Nakon raskida ugovorne strane nisu više dužne da ispunjavaju obaveze, a ugovorna strana koja je svoju obavezu izvršila ima pravo da traži povraćaj datog. U tom slučaju, pošto je osnov otpao, ona će morati da podigne tužbu zbog neosnovanog obogaćenja druge strane koja se obogatila takvim izvršenjem obaveze. Takođe, može se desiti da obe strane imaju obavezu da vrate primljeno i u tom slučaju vraćanje se vrši istovremeno, po pravilima za izvršenje dvostranih ugovora. Strana koja bi bila obavezna da vrati ono što je po osnovu ugovora neosnovano primila, biće pored navedenog dužna da vrati i koristi koje je eventualno stekla od onoga što je dužna da vrati. U slučaju da je strana primila novac koji je dužna da vrati, pored iznosa koji je primila biće dužna da vrati i iznos zatezne kamate od dana kada je isplatu primila.⁸⁰

Pored navedenih obaveza, ugovorna strana koja skrivljeno nije ispunila obavezu (odnosno nije bila sprečena okolnostima na koje ne može da utiče) biće dužna da drugoj ugovornoj strani nadoknadi štetu koju je ona pretrpela zbog neispunjenja (pozitivan ugovorni interes).⁸¹

Kada govorimo o raskidu ugovora o doživotnom izdržavanju, on deluje *ex tunc*, što znači da davalac izdržavanja ima pravo da traži naknadu za ranije dato izdržavanje.⁸² S obzirom na to da je primaočeva prestacija odložena do trenutka njegove smrti, on po redovnom toku stvari neće imati potraživanje naknade od davaoca. Jedino, kada je reč o nepravom ugovoru o doživotnom izdržavanju, primalac izdržavanja imaće pravo da zahteva da mu bude vraćeno pravo svojine na stvarima koje su bile predmet ugovora, dok će davalac izdržavanja imati pravo da

⁸⁰ Videti: čl. 132 ZOO.

⁸¹ Poverilac će moći da traži nadoknadu samo onda kada dužnikova činidba objektivno više vredi nego njegova vlastita činidba.

⁸² D. Đurđević, *Osnovi naslednog prava Crne Gore*, str. 314.

zahteva naknadu za dato izdržavanje (obostrana restitucija). U svim tim slučajevima ugovorne strane biće dužne da vrate i koristi koje su ostvarile od onoga što im je dato i da plate i zakonsku zateznu kamatu ukoliko im je dat bilo kakav novčani iznos.

Pored navedenog, ugovorna strana koja je kriva za neispunjenje biće dužna da nadoknadi i štetu koju druga strana trpi. Takođe, treba imati u vidu da bi sudovi u praksi, prilikom dosuđivanja gore pomenutih naknada, morali napraviti razliku između savesnog i nesavesnog (onoga koji je kriv za neispunjenje) sticaoca. Obaveza savesnog sticaoca se svodi na to da je dužan da vrati korist koju ima u trenutku isticanja zahteva za povraćaj. Ono što je važno napomenuti jeste da savesni sticalac ne sme nakon vraćanja onoga čime se obogatio da bude doveden u gori položaj od onog u kojem bi bio da do obogaćenja nije došlo. S druge strane, ako je sticalac nesavestan, on je dužan da vrati i neosnovano stečenu korist i da odgovara zbog koristi kojih više nema. Mada, važno je napomenuti da se njegova obaveza ogleda u tome da je dužan da vrati korist koju je stekao i da se ona ne određuje prema šteti koju je osiromašeni pretrpeo na taj način.⁸³ Takođe, nesavestan sticalac plodove od stvari i zakonsku zateznu kamatu duguje od dana sticanja, ne od dana kada je protiv njega istaknut zahtev.⁸⁴ Kada je reč o pravljenju razlike između savesnog i nesavesnog sticaoca, čini se da zadatak suda i vestaka ekonomsko-finansijske struke neće biti lak prilikom utvrđivanja vrednosti činidaba koje treba da naknadi nesavesni primalac izdržavanja, imajući u vidu kompleksnost obaveza davaoca izdržavanja, činjenicu da su mnoga davanja nenovčanog karaktera i da ih nije jednostavno izraziti u novcu.⁸⁵

⁸³ J. Radišić, *Obligaciono pravo*, Niš, 2017, str. 348–349.

⁸⁴ Videti: član 214 ZOO.

⁸⁵ Prilikom odlučivanja o raskidu ugovora, sud saslušava stranke i svedoke, koji se izjašnjavaju o izvršenim činidbama. Vrednost pojedinih obaveza, kao što su novčani izdaci za hranu, ogrev, lekove, lekarske preglede, eventualno snošenje troškova sahrane jednog od primalaca jednostavnije bi se moglo utvrditi, naročito ako je davalac sačuvao fiskalne račune koje može priložiti. Kada je reč o obavezama koje nisu novčanog

Davalac izdržavanja naknadu za ranije dato izdržavanje može ostvariti podizanjem tužbe.⁸⁶ Kada sud po tužbenom zahtevu davaoca izdržavanja utvrdi iznos naknade za primljena davanja i usluge, smatramo da ne bi mogao po službenoj dužnosti da navedenu naknadu smanjuje za iznos koristi koju je npr. davalac izdržavanja imao od ugovora. Sud bi mogao umanjiti iznos naknade, samo ukoliko bude istaknut prigovor kompenzacije⁸⁷ od strane primaoca izdržavanja ili protivtužbeni zahtev.⁸⁸

U vezi sa navedenim nameće se pitanje u kom slučaju primalac izdržavanja neće biti dužan da naknadi primljena davanja i usluge, odnosno da li stečene koristi (koje je davalac imao) mogu imati uticaja na ovu obavezu primaoca izdržavanja? Mišljenja smo da primalac izdržavanja neće biti dužan da naknadi primljena davanja i usluge onda

karaktera (pripremanje hrane, održavanje pokućstva, briga o higijeni primaoca, njegovo izvođenje u šetnju i slično, čini se da bi veštak mogao da odredi njihovu vrednost posrednim putem, npr. na osnovu toga koliko bi primalac izdržavanja plaćao neko lice da ga je angažovao za obavljanje takvih usluga u vreme trajanja ugovora. Kada ugovorom nisu predviđene precizno obaveze davaoca izdržavanja, a teško je utvrditi njihov obim i vrednost, čini se da bi prilikom obračuna naknade sud, odnosno veštak, trebalo da uzmu u obzir šta je to što predstavlja svakodnevne uobičajene potrebe primaoca izdržavanja, pa da se na osnovu toga dosuđuje iznos naknade. U svakom slučaju, sud mora da napravi razlika između savesnog i nesavesnog sticaoca, jer se u suprotnom stvara neravnopravan položaj davaoca i primaoca koji su bili savesni u odnosu na davaoce i primaoce koji su bili nesavesni, što bi bilo protivno zakonskim normama, načelu savesnosti i poštenja i načelu pravičnosti.

⁸⁶ Smatramo da sud naknadu za ranije pružena davanja ne može dosuđivati po službenoj dužnosti.

⁸⁷ U tom slučaju mišljenja smo da je potrebno da presuda ima stav u kome se utvrđuje postojanje potraživanja tužioca prema tuženom u određenom iznosu, da se zatim utvrdi potraživanje tuženog u određenom iznosu prema tužiocu, i stav u kome se vrši prebijanje potraživanja i primalac izdržavanja se obavezuje da naknadi iznos za primljena davanja umanjen za iznos ostvarenih koristi od strane davaoca (odnosno razliku tih iznosa).

⁸⁸ Kada je protivtužba podneta smatramo da bi presuda trebalo da ima stav u kome se usvaja tužbeni zahtev davaoca izdržavanja (tužioca/protivtuženog) i obavezuje primalac izdržavanja da naknadi iznos za primljena davanja i usluge (naravno ukoliko sud utvrdi da primljena davanja i usluge nisu jednake koristima koje je davalac ostvario po osnovu ugovora, jer tada nema mesta za dosuđivanje ni jednog, ni drugog iznosa). Potom bi u drugom stavu trebalo da bude usvojen tužbeni zahtev primaoca izdržavanja (tuženog/protivtužioca), a davalac izdržavanja trebalo bi da bude obavezan da naknadi iznos koristi koje je ostvario na osnovu ugovora.

kada su ona jednaka koristima koje je davalac izdržavanja imao od ugovora. U suprotnom, davalac izdržavanja bi se neosnovano obogatio za iznos koji bi mu bio dosuđen.⁸⁹

Interesantno je i pitanje od kog trenutka počinje da teče rok za zastarelost potraživanja naknada usled raskida ugovora. Kako je reč o naknadama na koje se primenjuju pravila opšteg imovinskog prava,⁹⁰ mišljenja smo da rok zastarelosti počinje da teče od trenutka raskida ugovora o doživotnom izdržavanju, tačnije od trenutka kada odluka kojom se ugovor raskida postane pravnosnažna, jer od tog trenutka stranka ima pravo da podigne tužbu zbog sticanja bez osnova.⁹¹

Pored navedenih posledica, usled specifičnosti ovog ugovora može nastupiti još jedna posledica, koja se ogleda u obavezi ugovarača da se iseli iz stambenih prostorija koje je dobio na korišćenje po ugovoru. Ova posledica nastupa iz razloga jer se nepokretnost daje na korišćenje ugovaraču po ugovoru o doživotnom izdržavanju od strane drugog ugovarača, baš kao što mu se mogu dati i druge stvari, pa kad se raskine ugovor tada otpada osnov po kome su stvari date. Zato se ugovarač, koji po ovom ugovoru drži prostorije koje je dobio od drugog ugovarača, mora iz istih iseliti i predati ih drugom ugovaraču čim ugovor bude raskinut, nezavisno od bilo kakvih drugih uslova.⁹²

Ukoliko je ugovor o doživotnom izdržavanju eventualno sadržao odredbu kojom se ugovorne strane (ili jedna od njih) odriču prava na raskid ugovor zbog neispunjenja, takva odredba će biti ništava, a raskid

⁸⁹ Isto gledište imala je i sudska praksa: „Posle raskida ugovora o doživotnom izdržavanju, davalac izdržavanja nema pravo po osnovu sticanja bez osnova u smislu čl. 120. st. 4 Zakona o nasleđivanju, ako vrednost davanja i usluga koje je činio u izvršenju ugovora, nije veća od vrednosti koristi koju je imao“. Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Rev. 1700/85 (izvor: I. Babić, *Komentar Zakona o nasleđivanju, sa sudskom praksom, šemama, obrascima, registrima i zakonom o vanparničnom postupku*, Beograd, 2005, str. 318).

⁹⁰ Opšti rok zastarelosti u našem pravu je 10 godina. Videti: čl. 371 Zakona o obligacionim odnosima.

⁹¹ Isto: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Gž. 672/78 (izvor: I. Babić, *op. cit.*, str. 316).

⁹² Videti: S. Svorcan, *Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju*, Beograd, 1988. str. 205.

ugovora biće moguć. U tom slučaju, ništavost navedene odredbe ne utiče na punovažnost ugovora o doživotnom izdržavanju.

Pozivanje na presudjenu stvar u sporovima za raskid ugovora zbog neispunjenja

Može se dogoditi da jedna ugovorna strana, po pravilu primalac izdržavanja, podigne tužbu za raskid ugovora zbog neispunjenja, i njegov tužbeni zahtev bude pravnosnažno odbijen, a da docnije opet novom tužbom traži raskid takođe zbog neispunjenja. Ukoliko tuženi davalac izdržavanja istakne prigovor presuđene stvari, postavlja se pitanje da li sud treba da odbaci tužbu zbog postojanja procesne smetnje.

Mišljenja smo da za pozivanje na presuđenu stvar u ovim sporovima nema mesta, s obzirom na to da je reč o dugotrajnom ugovoru. Čak i kada se tužilac poziva na istovetno neispunjenje obaveza, on se na to poziva u različito vreme, u odnosu na različito činjenično stanje. Dakle, on zahteva raskid ugovora zbog neispunjenja koje je nastupilo kasnije, kada podiže novu tužbu, a ne za period u pogledu koga je tužbeni zahtev odbijen u prvobitno vođenom postupku.

Slično je rezonovao i Vrhovni sud Srbije: „Kada je u pitanju raskid ugovora o doživotnom izdržavanju usled neispunjenja obaveza od strane davaoca izdržavanja, onda ne može biti reči o pravnosnažno presuđenoj stvari. Jer, lice koje je dužno da daje izdržavanje, može u svako doba, pa i posle pravnosnažno presuđene stvari, da prestane da daje izdržavanje“.⁹³

⁹³ Videti: Odluka Vrhovnog suda Srbije, Gž. 3042/68 (izvor: M. Ubavić, *op. cit.*, str. 246).

Zaključak

Ugovor o doživotnom izdržavanju predstavlja ugovor sa specifičnim prestacijama davaoca izdržavanja, te se na njega ne mogu u potpunosti primeniti odredbe Zakona o obligacionim odnosima kada je reč o neispunjenju obaveza kao razlogu za raskid. Postojeća zakonska regulativa i propust zakonodavca da ovaj razlog reguliše posebno Zakonom o nasleđivanju u praksi za posledicu ima neujednačenu sudsku praksu, različito postupanje sudova u sličnim situacijama, narušavanje pravne sigurnosti i ravnopravnog položaja stranaka.

Kako bi različito postupanje sudova u praksi bilo sprečeno, a imajući u vidu specifičnost prestacija davaoca izdržavanja (a koje su često i nenovčane prirode), kao i činjenicu da je neispunjenje najčešći razlog zbog koga se zahteva raskid ugovora, mišljenja smo da je potrebno da neispunjenje obaveza, kao razlog za raskid ugovora o doživotnom izdržavanju, bude posebno regulisano Zakonom o nasleđivanju. Sudovima u praksi, bez detaljnijeg regulisanja ovog pitanja, može biti problematično na koji način bi se utvrđivalo delimično (ne)ispunjenje obaveza (kao i na koji način bi se utvrđivalo da li su obaveze izvršene potrebnim kvantitetom, odnosno kvalitetom), koje može biti razlog za raskid ugovora. Takođe, može biti sporno i šta to kod ovog ugovora predstavlja „neznatno“ neizvršavanje obaveze, zbog koga raskid ne bi bio moguć. U tim slučajevima može doći do suprotnih stavova u sudskoj praksi, te ono što za jedan sud predstavlja neznan deo, odnosno ne predstavlja delimično neispunjenje, za drugi sud može da ne predstavlja neznan deo, odnosno da predstavlja delimično neispunjenje. Iz tih razloga, čini se kao potrebno da zakonodavac propiše i određene parametre koje bi sudovi imali u vidu prilikom ocene delimičnog (ne)ispunjenja obaveza, kao i neznatog dela obaveze koje nije izvršeno. Takođe, mišljenja smo da ukoliko u pogledu poremećaja odnosa, kao razloga za raskid ugovora, krivica nema uticaja na pravo na raskid, onda

ne bi trebalo da ima uticaja ni u pogledu ostalih razloga za raskid ugovora. Takvo rešenje, koje bi bilo propisano Zakonom o nasleđivanju, dovelo bi do preciznije regulative i ujednačenije sudske prakse. Takođe, na taj način bile bi sprečene situacije u kojima raskid ugovora bude zahtevan po drugom pravnom osnovu – zbog poremećenih odnosa, umesto zbog neispunjenja obaveza, kao realnog pravnog osnova. Do takvog stanja stvari dolazi jer prema stavu sudske prakse, strana koja je kriva za neispunjenje ne može da zahteva raskid zbog neispunjenja obaveza. U tom slučaju strana koja je kriva odlučuje da raskid traži zbog poremećenih odnosa i pored činjenice da je reč o neispunjenju obaveza kao razlogu za raskid. Pitanje krivice može biti od uticaja na posledice raskida ugovora o doživotnom izdržavanju, tj. da li će ugovorna strana koja je kriva biti dužna da drugoj ugovornoj strani isplati štetu koju je pretrpela, ali pitanje krivice ne može biti od uticaja na pravo na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju. U skladu sa tim, odredba bi trebalo da sadrži i obavezu strane koja je kriva da naknadi štetu koju druga ugovorna strana trpi, a po ugledu na odredbu kojom Zakon o nasleđivanju reguliše raskid ugovora zbog poremećaja odnosa (član 201 stav 3).

Pored navedenog, smatramo potrebnim da zakonodavac predvidi parametre koje bi sudovi trebalo da imaju u vidu prilikom dosuđivanja naknade za pružena davanja i usluge, jer je zbog specifičnosti obaveza davaoca izdržavanja (koje su često nematerijalne prirode) nemoguće u potpunosti primeniti odredbe o neosnovanom obogaćenju. Parametri koji bi trebalo da budu predviđeni su, po našem mišljenju, vreme trajanja ugovora, vrednost imovine koja je predmet ugovora, te imovinske prilike primaoca i davaoca izdržavanja. Takođe, smatramo da prilikom određivanja visine naknade za pružena davanja sud mora voditi računa i o obezbeđivanju egzistencije primaoca izdržavanja. Pored navedenog, mislimo da bi u praksi, ipak, morala biti napravljena razlika između savesnog i nesavesnog sticaoca u pogledu iznosa naknade, odnosno

računanja zakonske zatezne kamate koju su oni dužni da isplate na obračunati iznos naknade. Posledice postojeće zakonske regulative ogledaju se u narušavanju pravne sigurnosti stranaka, kao i u neravnopravnom položaju stranaka u pogledu istih prava, a u različitim slučajevima. Takođe, s obzirom na to da se prilikom dosuđivanja ovakve naknade sudovi oslanjaju na slobodnu ocenu, u praksi se često ukidaju prvostepene presude jer drugostepeni sud ima drugačije viđenje stvari.

LITERATURA

- Babić I. (2005), *Komentar Zakona o nasleđivanju, sa sudskom praksom, šemama, obrascima, registrima i zakonom o vanparničnom postupku*, Beograd.
- Đurđević D. (2015), *Institucije naslednog prava*, Beograd.
- Đurđević D. (2010), *Osnovi naslednog prava Crne Gore*, Podgorica.
- Krstić N. (2014), Ugovor o doživotnom izdržavanju, u: *Mobilna pravna klinika: od institucije ka žrtvi* (prir. M. Kostić, D. Dimovski, I. Ilić), Niš, str. 189–218.
- Petrušić N. (1997), Ostvarivanje prava na raskid ugovora o doživotnom izdržavanju, *Ugovor o doživotnom izdržavanju*, zbornik radova, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, str. 92–102.
- Počuča M. (2011), Ugovor o doživotnom izdržavanju, Novi Sad.
- Perović S. (1981), *Obligaciono pravo*, Beograd.
- Radišić J. (2017), *Obligaciono pravo*, Niš.
- Radišić J. (2004), *Obligaciono pravo*, Beograd.
- Svorcan S. (1988), *Raskid ugovora o doživotnom izdržavanju*, Beograd.
- Stojanović N. (2004), Ugovor o doživotnom izdržavanju u sudskoj praksi, *Građanska kodifikacija*, sv. 3, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, str. 139–153.
- Ubavić M. (2004), *Ugovori o doživotnom izdržavanju*, Beograd.
- Vidić J (2003)., Ugovor o doživotnom izdržavanju u sudskoj praksi-Primer aktuelne prakse Opštinskog suda u Novom Sadu, *Pravni život*, br. 10/2003, str. 181–201.

**TERMINATION OF LIFELONG MAINTENANCE
CONTRACTS DUE TO NON-PERFORMANCE**

ABSTRACT

The lifelong maintenance agreement, like any other contractual agreement, can be terminated if one party fails to fulfill its obligations entirely or only partially. In domestic judicial practice, numerous lawsuits concern the termination of lifelong maintenance agreements, and the most common reason for seeking termination is non-fulfillment of obligations. The non-fulfillment of obligations as a reason for terminating lifelong maintenance agreements is not specifically regulated by the Law on Inheritance from 1995. In case of termination due to non-fulfillment, the provisions of the Law on Obligations are applied. Additionally, the Law on Obligations is also applied when it comes to the consequences of terminating lifelong maintenance agreements. Due to the existence of such legal regulations, courts in practice have made different decisions in similar situations, accepting claims in accordance with the basis that was requested, even though, according to the factual situation, there was another legal basis. Such court behavior is a consequence of insufficiently precise and incomplete legal regulation, as well as the specificity of the agreement itself. To prevent such court behavior in practice and to make the legal regulation more complete, it is necessary for the non-fulfillment of obligations as a reason for termination, as well as the consequences arising from termination, to be specifically regulated by the Law on Inheritance.

Keywords: lifelong support agreement, support provider, support recipient, termination of lifelong support agreement, non-fulfillment of obligations.

UDK: 338:339.137.2 (497.11)

Predato: 18.5.2022.

Prihvaćeno: 18.9.2022.

Pregledni naučni članak

Ana Zdravković

Saradnik van radnog odnosa – demonstrator,

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

ZLOUPOTREBA DOMINANTNOG POLOŽAJA KAO OBLIK POVREDE KONKURENCIJE U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

APSTRAKT

Zloupotreba dominantnog položaja jedna je od najizazovnijih oblasti prava konkurencije kako na razvijenim tržištima, tako i na tržištima u razvoju. Postojanje dominantnog položaja na tržištu nije antikonkurentno, već zloupotreba takvog položaja. Zloupotreba dominantnog položaja postoji kada preduzeće ili grupa preduzeća koristi svoju dominantnu poziciju na relevantnom tržištu na eksploatatorski način. Zakon o zaštiti konkurencije Republike Srbije daje iscrpnu listu praksi koje predstavljaju zloupotrebu dominantnog položaja i, prema tome, zabranjene su. Takve prakse će predstavljati zloupotrebu samo ukoliko ih vrši preduzeće koje uživa dominantnu poziciju na relevantnom tržištu u Srbiji. Da li je došlo do zloupotrebe dominantnog položaja od strane nekog privrednog subjekta utvrđuje Komisija za zaštitu konkurencije. Komisija može da odredi mere koje imaju za cilj otklanjanje utvrđene povrede konkurencije, odnosno sprečavanje mogućnosti nastanka iste ili slične povrede.

Ključne reči: povreda konkurencije, zloupotreba dominantnog položaja, Republika Srbija

Uvod

Zdrava tržišna konkurencija je osnova za dobro funkcionisanje privrede. Ekonomska teorija pokazuje da kada se proizvođači na tržištu takmiče, to dovodi do nižih cena, višeg kvaliteta robe, raznolikosti ponuđene robe i više inovacija. Savršeno konkurentsko tržište je dakle ona tržišna struktura u kojoj je tržišna moć svakog od pojedinačnih učesnika tako mala da mu ne pruža mogućnost uticaja ni na cenu, ni na količinu proizvoda ili usluga koje pruža na datom tržištu. Nasuprot savršenoj, nalazi se nesavršena konkurencija, u kojoj pojedinačna preduzeća imaju moć da na datom tržištu proizvoda i, ili usluga poseduju moć da utiču kako na količinu dobara, ili usluga, tako i na visinu cena tih dobara, ili usluga. Tipičan monopolski položaj nekog učesnika na tržištu je onaj koji mu obezbeđuje mogućnost da upravlja količinom i cenom dobara i usluga na datom tržištu, a kao rezultat takve pozicije obezbeđuje se monopolski profit. Slobodna konkurencija na tržištu može biti narušena na više načina, a jedan od načina je i zloupotreba dominantnog položaja. Međutim, ukoliko dođe do zloupotrebe takvog položaja, neophodna je intervencija države. Različite zemlje imaju razlike u ciljevima, definicijama prava konkurencije i načinima procene dominacije, ideji o tome šta predstavlja zloupotrebu i sektorima tržišta koji su isključeni ili izuzeti od primene zakona. Ipak, neki ciljevi su zajednički i definicije dominacije i dominacije zloupotreba se može grupisati u nekoliko prilično sličnih grupa. U Republici Srbiji zabrana zloupotrebe dominantnog položaja regulisana je opštim zakonom, Zakonom o zaštiti konkurencije⁹⁴. Dominantni položaj jeste sposobnost preduzeća da se ponaša nezavisno od tržišne sile koje određuje njenu dominantnu poziciju. U savršeno konkurentnom tržištu nijedno preduzeće nema kontrolu nad tržištem, posebno u određivanju cene proizvoda. Međutim, savršeni tržišni uslovi su više ekonomski

⁹⁴ Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

„ideal“ nego stvarnost. Imajući ovo u vidu, Zakon navodi niz faktora koje treba uzeti u obzir prilikom utvrđivanja da li je preduzeće je dominantno ili ne. U Republici Srbiji veliku ulogu u zaštiti konkurencije ima Komisija za zaštitu konkurencije, kao i sankcije koje izriče u borbi protiv zloupotrebe dominantnog položaja.

Pojam, značaj I oblici konkurencije

Reč konkurencija potiče od latinske reči *concurrentia* i označava rivalitet, nadmetanje, takmičenje. U ekonomskoj nauci konkurencija predstavlja nadmetanje igrača u tržišnoj utakmici. Konkurenti se međusobno nadmeću ko će da proizvede, odnosno da ponudi upravo ono što kupci traže, bio to postojeći ili nov proizvod, da pri istoj ceni ponude kvalitetniji proizvod, odnosno da pri istom kvalitetu proizvod ponude po nižoj ceni.⁹⁵ Upravo ovo nadmetanje stvara na tržištu konkurentski pritisak – pritisak koji jedan učesnik na tržištu oseća od strane drugih učesnika, i on je jači što je konkurencija na tržištu jača.

Značaj postojanja konkurencije na tržištu ogleda se pre svega u tome što konkurentski pritisak koji ona stvara podstiče maksimizaciju ekonomske efikasnosti. Ekonomska efikasnost jeste efikasnost kojom jedno društvo upotrebljava svoje raspoložive resurse, njeni modaliteti jesu: 1) alokativna efikasnost – proizvodi se ono što je potrebno i to u odgovarajućoj količini; 2) proizvodna efikasnost – proizvodi se uz najniže troškove po jedinici proizvoda; 3) dinamička efikasnost - ulažu se u stvaranje novih proizvoda i poboljšanje postojećih, kako bi vremenom došlo do zadovoljenja potreba koje sada nisu zadovoljene; 4) selektivna efikasnost – dolazi do razdvajanja uspešnih od neuspešnih preduzeća, što u konačnici omogućava ulazak novih preduzeća na tržište; Konkurencija jeste zapravo instrument koji poboljšanjem ekonomske efikasnosti u konačnici dovodi do poboljšanja privrednog rasta i

⁹⁵Begović, B., Pavić V., *Uvod u pravo konkurencije*, Beograd, 2012. godina, str. 11.

životnog standarda i shvaćena tako od velikog je značaja za ostvarenje osnovnih funkcija tržišta: 1) alokativne; 2) distributivne; 3) selektivne; i 4) informativne; Postojanje dominantnog položaja može doneti određene ekonomske benefite poput ulaganja u istraživanje i razvojnu politiku. Ovi procesi mogu dovesti do smanjenja cena dobara i usluga i unapređenja njihovog kvaliteta. Na taj način pokazuje se i briga o kupcima i moguće je povećati tržišno učešće. U praksi, ovakvi slučajevi su veoma retki zato što kompanije koje steknu dominantan položaj teže da izbace konkurenciju i tako sebi ostave dovoljno prostora da sami odlučuju o cenama dobara i usluga.

Dakle, imajući u vidu značaj postojanja konkurencije na tržištu, možemo zaključiti da ukoliko ona izostane, tržište neće moći da ostvari svoje osnovne funkcije, te se javlja potreba za zaštitom konkurencije na tržištu, odnosno potreba za intervencijom države.

Država na dva načina štiti konkurenciju: 1) antimonopolskim pravom – donošenjem odgovarajućih propisa; 2) antimonopolskom politikom - kojom se ekonomskim subjektima određuju okvirni uslovi za ponašanje na tržištu. Ona obuhvata definisanje ciljeva, sredstava i nosilaca sprovođenja mera (kreatora politike). Funkcionalnost tržišta se pri tome ostvaruje obezbeđivanjem uslova za efikasnu i otvorenu tržišnu privredu sprečavanjem ili odstranjivanjem tržišnih ograničavanja. U domenu politike zaštite konkurencije analiziraju se odnosi na tržištu, dijagnosticiraju ograničenja konkurencije, preduzimaju mere za stimulisanje konkurencije i utvrđuju i sprovode mere zaštite konkurencije. Osnovni cilj svih tih aktivnosti je obezbeđivanje i očuvanje uslova konkurencije kroz: 1) otklanjanje veštačke, svojevolsjne aktivnosti preduzeća ili države koje utiču na slabljenje konkurencije i 2) poboljšanje uslova za konkurenciju uz uvažavanje prirodnih ograničenja.⁹⁶

⁹⁶ Stojanović, B., Radivojević, V., Stanišić, T., *Ekonomski horizonti*, Maj - Avgust 2012, Godište XIV, Sveska 2, str. 121 – 131.

Konkurencija je u Republici Srbiji najpre zaštićena Ustavom koji zabranjuje sve akte kojima se, suprotno zakonu, ograničava slobodna konkurencija, stvaranjem ili zloupotrebom monopolskog ili dominantnog položaja.⁹⁷ Oblast zaštite konkurencije je dalje regulisana opštim zakonom: Zakonom o zaštiti konkurencije⁹⁸, ali i drugim posebnim zakonima kojima se reguliše konkurencija u pojedinim sektorima.

Prema Zakonu o zaštiti konkurencije, povredom konkurencije smatraju se akti ili radnje učesnika na tržištu koje za cilj ili posledicu imaju ili mogu da imaju značajno ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje konkurencije.⁹⁹ Odredbe ovog zakona primenjuju se na sva pravna i fizička lica koja neposredno ili posredno, stalno, povremeno ili jednokratno učestvuju u prometu robe, odnosno usluga, nezavisno od njihovog pravnog statusa, oblika svojine ili državljanstva, odnosno državne pripadnosti (u daljem tekstu: učesnici na tržištu), i to na: 1) domaća i strana privredna društva i preduzetnike; 2) državne organe, organe teritorijalne autonomije i lokalne samouprave; 3) druga fizička i pravna lica i oblike udruživanja učesnika na tržištu (sindikati, udruženja, sportske organizacije, ustanove, zadruge, nosioci prava intelektualne svojine i dr.); 4) javna preduzeća, privredna društva, preduzetnike i druge učesnike na tržištu, koji obavljaju delatnosti od opšteg interesa, odnosno kojima je aktom nadležnog državnog organa dodeljen fiskalni monopol, osim ukoliko bi primena ovog zakona sprečila obavljanje tih delatnosti, odnosno obavljanje poverenih poslova.¹⁰⁰ Imajući u vidu ovu odredbu zakona, možemo zaključiti da je personalna primena ovog zakona široko postavljena i da obuhvata značajan broj subjekata na tržištu.

⁹⁷ Čl. 84 Ustava Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, 98/06.

⁹⁸ Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

⁹⁹ Čl. 9 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹⁰⁰ Čl. 4 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

Zakon o zaštiti konkurencije reguliše dva oblika povrede konkurencije: Restriktivne sporazume i zloupotrebu dominantnog položaja. Restriktivni sporazumi u smislu Zakona o zaštiti konkurencije jesu sporazumi između učesnika na tržištu koji imaju za cilj ili posledicu značajno ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje, konkurencije na teritoriji Republike Srbije. Restriktivni sporazumi mogu biti ugovori, pojedine odredbe ugovora, izričiti ili prećutni dogovori, usaglašene prakse, kao i odluke oblika udruživanja učesnika na tržištu, a kojima se naročito: 1) neposredno ili posredno utvrđuju kupovne ili prodajne cene ili drugi uslovi trgovine; 2) ograničava i kontroliše proizvodnja, tržište, tehnički razvoj ili investicije; 3) primenjuju nejednaki uslovi poslovanja na iste poslove u odnosu na različite učesnike na tržištu, čime se učesnici na tržištu dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente; 4) uslovljava zaključivanje ugovora ili sporazuma prihvatanjem dodatnih obaveza koje s obzirom na svoju prirodu i trgovačke običaje i praksu nisu u vezi sa predmetom sporazuma; 5) dele tržišta ili izvori nabavki. Restriktivni sporazumi zabranjeni su i ništavi, osim u slučajevima izuzeća od zabrane u skladu sa ovim zakonom.¹⁰¹ Najbolji primer restriktivnih sporazuma jesu karteli - sporazumi između učesnika na tržištu koji posluju na istom nivou lanca proizvodnje.

Pojam zloupotrebe dominantnog položaja

Zloupotreba dominantnog položaja je zaseban oblik povrede konkurencije u pravu Republike Srbije. Da bi došlo do povrede zabrane zloupotrebe dominantnog položaja, neophodno je, najpre, da učesnik na tržištu ima dominantan položaj a zatim i da taj položaj zloupotrebi. Članom 15 Zakona o zaštiti konkurencije definisan je dominantan položaj, to je položaj koji ima učesnik na tržištu koji, zbog svoje tržišne snage, može da posluje na relevantnom tržištu u značajnoj meri

¹⁰¹ Čl. 10 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

nezavisno u odnosu na stvarne ili potencijalne konkurente, kupce, dobavljače ili potrošače.¹⁰²

Dakle, dominantni položaj jeste sposobnost preduzeća da se ponaša nezavisno od tržišne sile koje određuje njenu dominantnu poziciju. U savršenom konkurentno tržište nijedno preduzeće nema kontrolu nad tržištem, posebno u određivanju cene proizvoda. Međutim, savršeni tržišni uslovi su više ekonomski „ideal“ nego stvarnost. Imajući ovo u vidu, Zakon navodi niz faktora to treba uzeti u obzir prilikom utvrđivanja da li je preduzeće dominantno ili ne. U Zakonu je istaknuto da se tržišna snaga učesnika na tržištu utvrđuje u odnosu na relevantne ekonomske i druge pokazatelje, a naročito: 1) strukturu relevantnog tržišta; 2) tržišni udeo učesnika na tržištu čiji se dominantni položaj utvrđuje, naročito ako je veći od 40% na utvrđenom relevantnom tržištu; 3) stvarne i potencijalne konkurente; 4) ekonomsku i finansijsku snagu; 5) stepen vertikalne integrisanosti; 6) prednosti u pristupu tržištima snabdevanja i distribucije; 7) pravne ili činjenične prepreke za pristup drugih učesnika tržištu; 8) snagu kupca; 9) tehnološke prednosti, prava intelektualne svojine.¹⁰³

Prilikom definisanja relevantnog tržišta, možemo razlikovati relevantno tržište proizvoda i relevantno geografsko tržište. Zakon o zaštiti konkurencije definiše relevantno tržište proizvoda kao skup robe, odnosno usluga koje potrošači i drugi korisnici smatraju zamenljivim u pogledu njihovog svojstva, uobičajene namene i cene.¹⁰⁴ Relevantno geografsko tržište je prema Zakonu teritorija na kojoj učesnici na tržištu učestvuju u ponudi ili potražnji i na kojoj postoje isti ili slični uslovi konkurencije, a koji se bitno razlikuju od uslova konkurencije na susednim teritorijama.¹⁰⁵ 2009. godine doneta je Uredba o kriterijumima

¹⁰² Čl. 15 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹⁰³ Čl. 15 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹⁰⁴ Čl. 6 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹⁰⁵ Čl. 6 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

za određivanje relevantnog tržišta¹⁰⁶ kojom su bliže određeni kriterijumi za određivanje relevantnog tržišta. Relevantno geografsko tržište se određuje na osnovu kriterijuma procene mogućnosti opredeljenja kupaca za kupovinom robe ili usluga u drugim relevantnim geografskim oblastima (supstitucija tražnje), odnosno procene mogućnosti učesnika na tržištu iz drugih geografskih područja da ponude robu ili usluge (supstitucija ponude).¹⁰⁷

Mogućnost supstitucije tražnje kupovinom robe ili usluga u drugim geografskim oblastima i supstitucije ponude od strane učesnika na tržištu prisutnih u drugim geografskim oblastima procenjuje se naročito na osnovu podataka o: 1) fizičkim svojstvima robe, a naročito sklonosti propadanju i osetljivosti na prevoz; 2) visini troškova koje bi kupci snosili zbog opredeljenja za kupovinu robe ili usluga u drugim geografskim oblastima; 3) visini troškova dopremanja robe, odnosno pružanja usluga, iz drugih geografskih oblasti i njihovom učešću u jediničnoj ceni; 4) vremenu potrebnom za dopremu robe, odnosno pružanje usluga iz drugih geografskih oblasti; 5) sklonostima i navikama kupaca u različitim geografskim oblastima; 6) osobenostima u načinu prodaje, distribucije i prodajne promocije robe u različitim geografskim oblastima; 7) tokovima prometa robe između pojedinih geografskih oblasti u Republici Srbiji ili u prometu sa trećim državama; 8) drugim pravnim ili faktičkim preprekama za pristup robe ili usluga i učesnika na tržištu iz drugih geografskih oblasti na geografsku oblast koja je predmet ispitivanja.¹⁰⁸ Takođe, na osnovu Uredbe je moguće izdvojiti jedno ili više užih ili širih relevantnih geografskih tržišta odnosno relevantnih tržišta proizvoda.

¹⁰⁶ Uredba o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta , *Sl. glasnik RS*, br. 94/2005.

¹⁰⁷ Čl. 3 i čl. 5 Uredbe o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta , *Sl. glasnik RS*, br. 94/2005.

¹⁰⁸ Čl. 5 Uredbe o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta , *Sl. glasnik RS*, br. 94/2005.

U okviru utvrđenog relevantnog tržišta, može se izdvojiti jedno ili više užih tržišta proizvoda, odnosno geografskih tržišta, kada istu robu ili usluge kupuju kategorije kupaca sa različitim mogućnostima opredeljenja za kupovinu supstituta. Šire relevantno tržište može se odrediti tako da obuhvati dva ili više relevantnih tržišta proizvoda, ako roba ili usluge koje pripadaju različitim relevantnim tržištima imaju zajednički supstitut. U okviru utvrđenog relevantnog geografskog tržišta može se izdvojiti jedno ili više užih geografskih tržišta, ako su uslovi konkurencije na tom užem tržištu različiti u odnosu na ostala tržišta. Šire relevantno geografsko tržište može se odrediti tako da obuhvati dva ili više relevantnih geografskih tržišta, ako pojedini učesnici na tržištu nude ili su u mogućnosti da u kratkom roku i bez velikih troškova ponude robu ili usluge istovremeno na više različitih geografskih tržišta.¹⁰⁹

Drugi uslov za postojanje povrede zabrane zloupotrebe dominantnog položaja jeste da učesnik na tržištu koji ima dominantan položaj taj položaj zloupotrebi. Zabrana zloupotrebe dominantnog položaja regulisana je članom 16 Zakona o zaštiti konkurencije, koji propisuje da se zloupotrebom dominantnog položaja, naročito se smatra: 1) neposredno ili posredno nametanje nepravične kupovne ili prodajne cene ili drugih nepravičnih uslova poslovanja; 2) ograničavanje proizvodnje, tržišta ili tehničkog razvoja; 3) primenjivanje nejednakih uslova poslovanja na iste poslove sa različitim učesnicima na tržištu, čime se pojedini učesnici na tržištu dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente; 4) uslovljavanje zaključenja ugovora time da druga strana prihvati dodatne obaveze koje po svojoj prirodi ili prema trgovačkim običajima nisu u vezi sa predmetom ugovora. Zakon propisuje zabranu zloupotrebe dominantnog položaja samo ukoliko su kumulativno ispunjena ova dva uslova: 1) postojanje dominantnog položaja i 2) zloupotreba dominantnog položaja. Ukoliko nisu ispunjena

¹⁰⁹ Čl. 6 Uredbe o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta, *Sl. glasnik RS*, br. 94/2005.

ova dva uslova zloupotreba dominantnog položaja ne postoji. Naime, postojanje dominantnog položaja na tržištu je dozvoljeno, čak i poželjno. S druge strane, postupci opisani u članu 16 Zakona o zaštiti konkurencije neće predstavljati zloupotrebu ukoliko ih preduzme onaj tržišni učesnik koji nema dominantan položaj.

Oblici zloupotrebe dominantnog položaja

Zakonom o zaštiti konkurencije predviđeni su neki od oblika zloupotrebe dominantnog položaja, to su: 1) neposredno ili posredno nametanje nepravične kupovne ili prodajne cene ili drugih nepravičnih uslova poslovanja; 2) ograničavanje proizvodnje, tržišta ili tehničkog razvoja; 3) primenjivanje nejednakih uslova poslovanja na iste poslove sa različitim učesnicima na tržištu, čime se pojedini učesnici na tržištu dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente; 4) uslovljavanje zaključenja ugovora time da druga strana prihvati dodatne obaveze koje po svojoj prirodi ili prema trgovačkim običajima nisu u vezi sa predmetom ugovora.¹¹⁰

Teorijski, možemo razlikovati dve vrste zloupotrebe dominantnog položaja: eksploativnu i ekskluzionu. Eksploativna zloupotreba dominantnog položaja predstavlja realizaciju tržišne moći prema potrošačima. Njen osnovni oblik jeste nametanje prekomerne cene, odnosno cene kojom se ostvaruje ekonomski profit. Ekskluziona zloupotreba dominantnog položaja s druge strane predstavlja realizaciju tržišne moći prema konkurentima i znatno je opasnija i češća od eksploativne. Osnovni cilj ekskluzione zloupotrebe dominantnog položaja jeste isključenje konkurenata iz tržišne utakmice ali i otežavanje ulaska potencijalnim konkurentima na tržište.

Možemo razlikovati sledeće oblike ekskluzione zloupotrebe dominantnog položaja: 1) predatorno formiranje cena – koje se zasniva

¹¹⁰ Čl. 16 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

na obaranju prodajne cene svog proizvoda ispod sopstvenih prosečnih, odnosno prosečnih varijabilnih troškova i usled toga beleži finansijske gubitke.¹¹¹ Učesnik na tržištu prodajom proizvoda po veoma niskim cenama želi da otera konkurente sa tržišta i da spreči ulazak novih konkurenata, kako bi monopolizovao tržište. Jednom kada „predator“ uspešno protera postojeće konkurente i spreči ulazak novih firmi, može podići cene na tržištu i zaraditi veći profit. Troškovi ovakvog ponašanja mogu biti visoki, ali „predator“ očekuje da će budući diskontovani profiti biti veći od sadašnjih gubitaka i propuštenog profita. Predatorske cene se često smatraju izvodljivim tamo gde firme posluju na više tržišta, jer „predator“ može biti u stanju da prebije gubitke na jednom tržištu od dobiti zarađene na drugom. 2) cenovna i druga diskriminacija - diskriminacija cenama je pojam koji znači naplatu različitih cena za isti proizvod. Klasifikacije diskriminacije cenama se razlikuju po sadržini, obuhvatnosti i ciljevima. Četiri tipa diskriminacije cenama je razlikovao Štakelberger, a to su: a) diskriminacija proizvoda prema svrsi upotrebe proizvoda (npr. tarife za korišćenje telefona), b) diskriminacija cenama prema ciljnoj grupi kupaca (sniženje cena ulaznica na utakmicama, ili za muzeje, za učenike, studente i vojnike), c) diskriminacija cenama prema regionalno segmentisanim tržištima (npr. domaće i strano tržište), d) diskriminacija cenama prema vremenu (letnja i zimska tarifa za utrošenu električnu energiju).¹¹²

Iako je izvesno da cenovna diskriminacija može da naruši konkurenciju, treba voditi računa o tome da u mnogim slučajevima cenovna diskriminacija dovodi od uvećanja ekonomske efikasnosti, pa stoga pravo konkurencije treba veoma obazrivo primenjivati u ovim slučajevima.¹¹³ 3) vezana trgovina – Zakon o zaštiti konkurencije definiše vezanu trgovinu kao „uslovljavanje zaključivanja ugovora time

¹¹¹ Begović, B., Pavić V., *Uvod u pravo konkurencije*, Beograd, 2012. godina, str. 85.

¹¹² Kindlberger, C., *Međunarodna ekonomija*, Vuk Karadžić, Beograd, 1974, str. 125-142.

¹¹³ Begović, B., Pavić V., *Uvod u pravo konkurencije*, Beograd, 2012. godina, str. 86.

da druga strana prihvati dodatne obaveze koje po svojoj prirodi ili prema trgovačkim obavezama nisu u vezi sa predmetom ugovora“.¹¹⁴ Ovo se odnosi na situacije u kojima je prodaja jednog dobra uslovljena kupovinom drugog dobra koji nije direktno povezan sa prodanim proizvodom. Jedna varijanta vezane prodaje je „forsiranje u punoj liniji“, u kojoj prodavac nameće kompletnu liniju proizvoda kupcu koji je zainteresovan samo za određeni proizvod. Vezana prodaja je ponekad sredstvo cenovne diskriminacije. Vezivanje proizvoda može isključiti mogućnosti drugih firmi da prodaju povezane proizvode ili povećati barijere za ulazak za one koje ne nude punu liniju proizvoda. Međutim, u mnogim slučajevima se ne mora raditi o zloupotrebi dominantnog položaja već o poslovnoj praksi kojom se uvećava ekonomska efikasnost.

Naime, na tržištu se određena roba prodaje kao celina (automobil) a ne njeni sastavni delovi, budući da je to ekonomski efikasno.

Takođe, postoji čitav niz postupaka učesnika na tržištu kojima se narušava konkurencija i koji predstavljaju zloupotrebu dominantnog položaja ali treba biti obazriv prilikom procene jer neki od tih postupaka mogu uticati povoljno na društveno blagostanje.

Sankcionisanje zloupotrebe dominantnog položaja

Da li je došlo do zloupotrebe dominantnog položaja od strane nekog privrednog subjekta utvrđuje Komisija za zaštitu konkurencije. Komisija za zaštitu konkurencije osnovana je Zakonom o zaštiti konkurencije¹¹⁵ kao nezavisna i samostalna organizacija koja vrši javna ovlašćenja u skladu sa ovim zakonom. Pored navedenog zakona, oblast zaštite konkurencije regulisana je i nizom uredbi koje je donela Vlada Republike Srbije. Komisija takođe ima obavezu, da u skladu sa članom

¹¹⁴ Čl. 16. stav 4 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹¹⁵ Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 79/2005.

73. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju¹¹⁶, na odgovarajući način primeni i kriterijume koji proizlaze iz pravila kojima se reguliše konkurencija na tržištu u Evropskoj uniji. Komisija ima status pravnog lica. Organi Komisije su Savet i predsednik Komisije. Komisija za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini Republike Srbije kojoj podnosi godišnji izveštaj o radu.

Postupak pred Komisijom može se pokrenuti po službenoj dužnosti i po zahtevu stranke. Komisija pokreće postupak ispitivanja povrede konkurencije po službenoj dužnosti, kada na osnovu dostavljenih inicijativa, informacija i drugih raspoloživih podataka, osnovano pretpostavi postojanje povrede konkurencije. O pokretanju postupka predsednik Komisije donosi zaključak, koji naročito sadrži opis radnji ili akata koje mogu da predstavljaju povredu konkurencije, pravni osnov i razloge za pokretanje postupka, kao i poziv svim licima koja raspoložu podacima, ispravama ili drugim relevantnim informacijama, da ih dostave Komisiji. Protiv zaključka o pokretanju postupka nije dozvoljena posebna žalba. Komisija je dužna da svakog podnosioca inicijative za ispitivanje povrede konkurencije obavesti o ishodu inicijative u roku od 15 dana od dana prijema.

Rešenjem kojim se utvrđuje povreda konkurencije, Komisija može da odredi mere koje imaju za cilj otklanjanje utvrđene povrede konkurencije, odnosno sprečavanje mogućnosti nastanka iste ili slične povrede, davanjem naloga za preduzimanje određenog ponašanja ili zabrane određenog ponašanja (mere ponašanja). Dakle, Komisija u borbi protiv zloupotrebe dominantnog položaja ima na raspolaganju sledeće mere zaštite konkurencije: 1) novčanu kaznu, 2) mere ponašanja, 3) strukturne mere;

¹¹⁶ Zakon o potvrđivanju sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 83/2008.

Učesniku na tržištu odrediće se mera zaštite konkurencije u obliku obaveze plaćanja novčanog iznosa u visini najviše 10% od ukupnog godišnjeg prihoda ostvarenog na teritoriji Republike Srbije.¹¹⁷

Mere ponašanja imaju za cilj otklanjanje utvrđene povrede konkurencije, odnosno sprečavanje mogućnosti nastanka iste ili slične povrede, davanjem naloga za preduzimanje određenog ponašanja ili zabrane određenog ponašanja. Ove mere Komisija određuje u Rešenju kojim se utvrđuje povreda konkurencije. Bitno je istaknuti da te mere ponašanja moraju da budu srazmerne težini utvrđene povrede konkurencije, kao i u neposrednoj vezi s aktima ili radnjama koje su izazvale povredu.¹¹⁸

Ako se utvrdi značajna opasnost od ponavljanja iste ili slične povrede kao neposredne posledice same strukture učesnika na tržištu, Komisija može da odredi meru koja bi imala za cilj promenu u toj strukturi radi otklanjanja takve opasnosti, odnosno uspostavljanje strukture koja je postojala pre nastupanja utvrđene povrede (strukturne mere).¹¹⁹ Strukturna mera se određuje samo ako nema mogućnosti za određivanje jednako ili približno delotvorne mere ponašanja ili ako bi određivanje mere ponašanja predstavljalo veći teret za učesnika na tržištu nego konkretna strukturna mera, odnosno ako ranije izrečena mera ponašanja povodom iste povrede konkurencije nije sprovedena u celini.¹²⁰ Strukturna mera može da predviđa obavezu razvrgavanja nastale strukture učesnika na tržištu, naročito putem prodaje pojedinih njegovih delova ili imovine drugim licima koja nisu povezana sa učesnikom na tržištu.¹²¹ Dalje, Vlada bliže opisuje uslove za određivanje mere ponašanja i strukturne mere.

¹¹⁷ Čl. 68 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹¹⁸ Čl. 59 stav 1 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹¹⁹ Čl. 59 stav 3 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹²⁰ Čl. 59 stav 4 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

¹²¹ Čl. 59 stav 5 Zakona o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

Zaključak

Zloupotreba dominantnog položaja je jedan od oblika narušavanja konkurencije na tržištu koji ostavlja veoma teške posledice. Učesnici na tržištu koji imaju specifičnu tržišnu strukturu, odnosno dominantan položaj sklone su zloupotrebi takvog položaja. Dominantan tržišni položaj omogućava privrednom subjektu da se može ponašati u značajnoj meri nezavisno od stvarnih ili potencijalnih konkurenata. Većina privrednih subjekata teži da poseduje dominantan tržišni položaj, s obzirom da on sa sobom nosi veće tržišno učešće i veću tržišnu moć. To ne znači da se dominantan tržišni položaj automatski mora i zloupotrebljavati. Na organima za zaštitu konkurencije je da u svakom konkretnom slučaju utvrde postojanje zloupotrebe dominantnog položaja. Ovo je posebno bitno u slučajevima zloupotrebe dominantnog položaja strategijom predatorskih cena, koju je kao oblik zloupotrebe dominantnog položaja veoma teško dokazati. U Republici Srbiji je veoma važna uloga Komisije za zaštitu konkurencije, kod sprovođenja postupka za utvrđivanje zloupotrebe dominantnog položaja, ali i kod izricanja adekvatnih sankcija.

LITERATURA

Knjige i članci:

1. Begović, B., Pavić V., *Uvod u pravo konkurencije*, Beograd, 2012.
2. Kindlberger, C., *Međunarodna ekonomija*, Vuk Karadžić, Beograd, 1974.
3. Stojanović, B., Radivojević, V., Stanišić, T., *Ekonomski horizonti*, Maj - Avgust 2012, godište XIV, Sveska 2.

Pravni izvori:

1. Ustav Republike Srbije *Sl. glasnik RS*, 98/06.
2. Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.
3. Zakon o potvrđivanju sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između evrospskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 83/2008.
4. Uredba o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta , *Sl. glasnik RS*, br. 94/2005.

Ana Zdravković
demonstrator, Faculty of Law University of Niš

**THE ABUSE OF A DOMINANT POSITION AS A FORM OF
VIOLATION OF COMPETITION IN THE LAW OF THE
REPUBLIC OF SERBIA**

Abstract:

Abuse of a dominant position is one of the most challenging areas of competition law in both developed and developing markets. The existence of a dominant position on the market is not anti-competitive, but the abuse of such a position. Abuse of a dominant position exists when a company or a group of companies uses its dominant position on the relevant market in an exploitative manner. The Law on Protection of Competition of the Republic of Serbia provides an exhaustive list of practices that constitute an abuse of a dominant position and are therefore prohibited. Such practices will constitute abuse only if they are carried out by a company that enjoys a dominant position on the relevant market in Serbia. Whether there has been abuse of a dominant position by a business entity is determined by the Commission for the Protection of Competition. The Commission can determine measures aimed at eliminating the established violation of competition, that is, preventing the possibility of the same or similar violation.

Keywords: violation of competition, abuse of dominant position, Republic of Serbia

UPUTSTVO ZA AUTORE

Redakcija časopisa Humanitas razmatra za objavljivanje radove koji ispunjavaju uslove navedene u ovom uputstvu.

Način dostavljanja rada

Rad se dostavlja na adresu Časopisa *sekretar.savetovaliste@gmail.com*

Rokovi za dostavljanje radova

Redakcija prihvata radove tokom cele godine. Kada se uređivački proces završi, urednik može da rasporedi rad u bilo koju svesku planiranu za objavljivanje.

Kategorija (tip) članka

Članci su kategorizovani u skladu sa smernicama važećeg Akta o uređivanju naučnih časopisa nadležnog ministarstva Republike Srbije.

Uređivačka politika

Uređivačka politika je dostupna na sajtu Psihološkog savetovališta za student SKC Niš: *savetni.org*

Uz podatke o Časopisu, dostupne su informacije o uredništvu, uputstvima za autore, kao i aktuelna uređivačka politika u kojoj su precizirani:

- recenzentski postupak: recenzenti, recenzentski proces, razrešavanje nesaglasnosti;
- obaveze autora;
- obaveza urednika i redakcije;
- obaveze recenzenata;
- povlačenje već objavljenih radova;
- samoarhiviranje;
- autorska prava.

Jezik

Radovi se pišu na srpskom jeziku, latiničnim pismom. Neophodno je dostaviti apstrakt i na engleskom jeziku.

Stil pisanja

Autori radova prilikom pisanja rezultata i literature treba da se rukovode prema APA standardima pisanja.

Sadržaj rada

Rad mora da ima sledeće elemente, napisane sledećim redosledom:

- kategorija rada;
- ime i prezime autora; adresa elektronske pošte u podnožnoj napomeni; godina rođenja u posebnoj napomeni na kraju rada;
- afilijacija, sa navedenim punim nazivom ustanove (kod ustanova sa složenom organizacijom navode se svi organizacioni nivoi, od najvišeg ka najnižem npr. naziv univerziteta, naziv fakulteta, naziv katedre ili odeljenja);
- naslov (treba se rukovoditi time da naslov odražava sadržaj rada, ali imati u vidu načelo ekonomičnosti);
- apstrakt (do 300 reči) i ključne reči (od 3 do 5), napisani istim jezikom kao i rad;
- tekst rada (uvod, metod, rezultati, diskusija i zaključak);
- literatura;
- apstrakt preveden na engleski jezik;
- ključne reči prevedene na engleski jezik;
- prilozi (ukoliko ih ima).

Dužina

Očekivana dužina rada je do 36.000 karaktera sa razmacima (tekst u fusnotama, apstrakt i literatura se ne računavaju u ovu brojku). Redakcija može odlučiti da objavi kraće ili duže radove.

Forma

Autori obrazac za izradu radova mogu dobiti od sekretara Redakcije.